

IV

У КОСОВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

СУДАРИ ИСПРЕД БУЈАНОВЦА

Немци су тек код села Нерадовца, где су стигли 11. октобра 1944, у подне, покушали да пруже отпор, али су већ око 16 часова били протерани до линије Краљева Кућа-Лопардинци, неколико километара северно од Бујановца, и ту се почели утврђивати.

Настављајући гоњење непријатеља и по ноћи, 1. батаљон је у ноћном нападу заузео железничку станицу у Ристовцу, коју су бранили немачки војници, а онда отишао у Доњи Вртогош. Други батаљон је посео Краљеву Кућу, 4. батаљон Доњи Ристовац, а 3. батаљон је организовао општу резерву у Нерадовцу. На тим положајима батаљони су 13. октобра дочекали свануће.¹⁰³⁾ Десно од јединица 25. бригаде налазила се 27. бригада, у Горњем Вртогошу, а лево - 3. косовско-метохијска бригада НОВЈ, у Жбавцу.

Дошавши у Горњи Вртогош, јединице 1. батаљона сазнале су да албански балисти пљачкају сељаке у Лопардинцима. У тој ситуацији штаб Батаљона се није двоумио: одмах је наредио да се пљачкаши нападну, и већ у првим поподневним часовима разуларени балисти су протерани из Лопардинаца.¹⁰⁴⁾

Немци су закључили да је илузоран сваки даљи покушај продора ка Белом Пољу и Нишу (који је 14. октобра ослобођен, па су одлучили да упорно бране положај испред Бујановца. Стога су формирали две борбене групе, »Лангер« и »Бредов«,¹⁰⁵⁾ са задатком да штите десни бок снага Групе армија

¹⁰³⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 21.

¹⁰⁴⁾ исто

¹⁰⁵⁾ Састав борбене групе »Лангер«: јуришна чета, извиђачка чета са 6 лаких тенкова, стрељачка чета, два вода лаких топова 20 мм, вод тешких топова и вод пионира. Састав групе »Бредов«, један батаљон 47. гренадирског пука и један батаљон и једна чета 65. пука, 22 дивизије, 1. и 2. батаљон 22. пука 11. ваздухопловно-пољске дивизије 22. пионирски батаљон, дело-

»Е«, које су биле принуђене да се повлаче много тежим путевима преко Косова, затим долином Ибра и преко планинских гребена у Санџаку ка долини реке Босне.

Борбена група »Лангер« добила је задатак да затвара правац Прокупље-Куршумлија-Подујево-Приштина, а борбена група »Бредов« да затвара правац Бујановац-Ѓњилане-Приштина. Простор између ових двеју група затварало је око 6.000 балиста.

Обезбеђење левог бока немачке групације и складишта 21. армијског корпуса у Метохији поверено је борбеној групи »Скендербег«, формираној од преосталог људства немачке легионарске 21. дивизије »Скендербег« и неколико морнаричких јединица пристиглих из Грчке. Та група је уз помоћ балиста чврсто држала Пећ, Баковицу и Призрен. Против снага те групе дејствовала је 1. косовско-метохијска бригада НОВЈ у садејству 3. и 5. бригаде Народноослободилачке војске Албаније.

У војном погледу, територија Косова и Метохије била је подељена на четири зоне. У зони која је обухватала Качаник, Урошевац и Ѓњилане било је мобилисано око 12.000 албанских квислинга, од којих је 8.000 држало линију фронта од Качаника до Ѓњилана.

Одбрамбеним дејствима на Косову и Метохији руководиле су немачке команде корпуса по темпу њиховог етапног наступања, али је због изузетне важности овог правца, у најкритичнијем тренутку, од 15. октобра до 15. новембра, у Старом Тргу, код Косовске Митровице (сада Титова Митровица) био и Штаб Групе армија »Е«, са генерал-пуковником Александром фон Лером на челу.

Немачким снагама код Бујановца стигло је појачање из Куманова: још један батаљон моторизоване пешадије и један дивизион мотомеханизоване артиљерије.¹⁰⁶⁾ Подаци о немачким појачањима стигли су и до штабова 1. и 2. батаљона 25. српске бригаде.

Без обзира што је непријатељ био толико моћнији, батаљони, тачно у поноћ између 13. и 14. октобра, полазе у напад на Бујановац. Први батаљон је нападао из рејона Доњег Вртогоша правцем преко Лопардинаца и Великог Трновца, а

ви 122. извиђачког батаљона са око 10 тенкова, 3. и 4. дивизион 22. артиљеријског пука 22. дивизије и 2. хаубички дивизион артиљеријског пука 11. дивизије. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945*, кн. 2, стр. 378, издање Војноисторијског института, Београд.

106) Операцијски дневних штаба 25. бригаде, стр. 24. и 29.

2. батаљон на правцу лево и деено од пута који води од Краљеве Куће за Бујановац.¹⁰⁷⁾ Задатак оба батаљона био је да протерају немачке снаге из Бујановца, а затим да се утврде на другом крају града.

Од 1. до 3. чете 2. батаљона формирана је за овај напад здружена јединица, чији је командир био Тренча Голубовић, а политички комесар Милорад Живковић.

»Кренули смо«, сећа се Милорад Живковић, »око поноћи. Са нама су пошли Божидар Здравковић Маџар и Душан Јончић, омалдински руководицац Бригаде. Дошли смо до канала развијени у стрелце све тамо до пута Врање-Бујановац. На беду канала биле су њихове предстраже, које смо брзо отерали. Али преко канала се није могло. Брисали су врх бедема митраљеском ватром из много митраљеза. Залепили смо се уз насип и сваки покушај да се избије на вис бедема и пређе канал значио је погибију или, у најбољу руку, рањавање. Тукли су нас и ватром из бацача. Срећом, било је много врба на беду па су се мине распрскавале у гранама. Нису штедели ни светлеће ракете. После више безуспешних покушаја, и после нешто више од два часа проведених на насипу, почели смо да се повлачимо. Непосредно пре тога рањен је Маџар у плећку парчетом мине, која је експлодирала у гранама врба изнад њега. Његово рањавање унело је доста панике па је повлачење протекло у нереду. Срећом, била је тамна ноћ, па нису могли да нас у бекству туку. Имали смо неколико рањених и мртвих,¹⁰⁸⁾ а нестао је и политички комесар 1. чете Александар Златковић Јаре, који је био сасвим на левом крилу код моста, па је могуће да је тамо погођен, да нико то није видео ни чуо, и да је тамо остао.

Дуготрајне борбе са Немцима показале су касније колико је задатак био нереалан а поготово колико је била неоправдана грдња коју смо добили због неизвршеног задатка. Нико нам није веровао да је ватра Немаца била страховита.

Вредна је помена и једна појединост коју сам запазио док смо се дан раније кретали према Краљевој Кући. На путу смо видели два тенка у којима су били угљенисани лешеве. Наши минери су их средили док су покушавали да продру до Белог Поља.¹⁰⁹⁾

¹⁰⁷⁾ Исто, стр. 25.

¹⁰⁸⁾ Рањена су четири борца (три из 1. и један из 2. чете), а погинули су Живковић Миодраг из Крупца и Мијалковић Јордан из Сопота.

¹⁰⁹⁾ Сећање Мише Живковића (копија рукописа код аутора).

Пошто су се борци оба батаљона, негде око два часа по поноћи, вратиди на полазне положаје, дошла им је смена. Положаје 1. батаљона посео је 3. батаљон, а положаје 2. батаљона - 4. батаљон. Борцима 4. батаљона, пред полазак на положај, командант Искреновић је језгровито и војнички кратко саопштио да је Батаљон добио изразито тежак задатак: да потисне Немце који су управо добили појачање. Потом је политички комесар Батаљона Божидар Костић рекао, отприлике, да »ко нема храбрости и снаге да у оваквим околностима јуриша, нека изађе из строја«.

Нико се није јавио. Сви су остали у строју и кренули у борбу, са штабом Батаљона на челу. Развили су се у стрељачки строј и преко ливада и њива кренули напред. Немци су притајено чекали и, тек када се стрељачки строј приближио на стотинак метара, огласили су се концентричном ватром из митраљеза, минобацача и артиљерије. То је био почетак тешке и жилаве борбе која је трајала од 10 часова преподне до предвече. Борци 4. батаљона били су принуђени да застану, јер преко брисаног простора, без икаквог заклона, нису могли напред. Само део 2. чете, са замеником командира Павлом Голубовићем и тридесетак бораца, пробио се напред и помогао сигурних заклона. На њих се, међутим, убрзо сручила тако страховита ватра да су и они морали да се повуку.

У тој изразито оштрој борби, на равничарском терену, у којој је непријатељ имао бројчану и техничку надмоћност, 4. батаљон је претрпео незнатне губитке: рањени су командир 1. чете Владимир Берић, заменик политичког комесара батаљона Србислав Танчић и борац Драган Николић, а заменик команданта батаљона Виден Вацић је контузован.

У току сутрашњег дана стигло је људство за попуну Бригаде. Новодошли борци су распоређени по батаљонима. Бројно стање Бригаде је порасло на 2.350 људи.¹¹⁰⁾ Дан је протекао мирно па је затишје искориштено за прихват новодошлог људства, сређивање јединица и сусрете с мештанима, који су топло примали борце, нуткали их храном, а босима давали опанке. Предаха није било само за новоформиране извиђачке десетине батаљона и Извиђачки вод Бригаде, који су за време извиђачке делатности били изложени пушчаној и митраљеској ватри балиста са брда.

Шеснаестог октобра, негде око пет часова, немачки делови су, уз подршку тенкова, кренули у напад на положаје једи-

Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 28.

ница 3. и 4. батаљона. Иако су имали искуства у борби против тенкова приручним средствима, батаљони овом приликом нису успели да одбију напад, већ су били принуђени да се повуку ка Доњем Вртогошу и Павловцу. Само је 2. чета 4 батаљона, на коју нису непосредно нападали тенкови, остала на првобитним положајима код Лопардинаца. Убрзо се, међутим, нашла под унакрсном ватром. На њеном десном крилу су били тенкови, а на левом балисти, па је и она морала да се повуче и то под унакрсном ватром. Одступање је обављено тако организовано да није изгубљен ниједан борац. Ране су задобили само заменик командира чете Добросав Стојановић и пушкомитраљезац Санда Кантаревић, а његови помоћници Панта Вељковић и Божидар Николић су контузовани.^{11"}

Поподне су јединице оба батаљона прешле у противнапад и поново овладале положајима са којих су их Немци били потисли. Затим су се, већ у сумарак око 18 часова, јединице 25. бригаде по наређењу штаба 46. дивизије померили удесно, а њихове дотадашње положаје, у долини Јужне Мораве и на друму за Бујановац, посели су делови отечественофронтовске 2. бугарске коњичке дивизије (која је добила задатак да одсече немачке снаге на простору од Бујановца до Куманова и да их одбаци према Куманову и Скопљу, те да их у садејству јединица 1. бугарске армије, која је била на Страцину, окружи и уништи). Задатак 25. бригаде био је да штити десно крило и бок бугарске Коњичке дивизије од напада балистичких јединица и четника и да се два батаљона садејствује нападу бугарске дивизије, равнајући се са стрељачким стројем њених јединица.

Бугарске снаге кренуле су у напад правцем Бујановац-Прешево-Куманово, 17. октобра, тачно у 11 часова, ради деблокаде Бујановца и продора у Куманово. Штаб бугарске 2. коњичке дивизије очевидно је био потценио немачке снаге у Бујановцу (два батаљона моторизоване пешадије, два дивизиона моторизоване артиљерије и десетак тенкова), па је у по бела дана, на равничарском и откривеном земљишту, развио своје јединице и у густим стројевима их гурнуо у напад. Немци су их пустили да приђу сасвим близу, на стотинак метара, а онда по њима осули паљбу из свих оруђа. Изненађени тако силном ватром, бугарски војници су се дали у панично бекство. Коњи су се скупљали у буљуке, а Немци су их засипали

^{11"} Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 30 (списак рањених бораца Бригаде).

минама. Већ у ирвој фази напада бугарске снаге, нарочито њихове коњичке бригаде, претрпеле су тешке губитке од концентричне артиљеријске и минобацачке ватре.

Упоредо са бугарским јединицама у напад је кренула и 25. српска бригада. Њезин 1. и 3. батаљон налазили су се у првој линији, од Горњег Вртогоша до Клисуре, а 2. и 4. батаљон у Катуну. Батаљони прве линије су, такође, били изложени снажној ватри немачких снага као и бугарске јединице, али их није захватила паника, већ су уредно одступили на полазне положаје и остали на њима, иако им је леви бок био откривен због неорганизованог повлачења бугарских јединица.^{112>}

Осамнаестог октобра, бугарске јединице су наставиле напад, али и даље безуспешно. Негде око 16 часова, Немци су свежим снагама, које су им у току преподнева дошле у помоћ из правца Куманова, организовали противнапад на целој ширини фронта, уз подршку артиљерије. Први и 3. батаљон 25. бригаде, уз незнатне губитке (погинуо је Драгољуб Јовановић, а 10 бораца је рањено), сломили су акцију непријатеља и, прешавши у противнапад, потиснули немачке јединице до испред Лопардинаца. Десно крило бугарских јединица било је, међутим, потиснуто до Доњег Вртогоша и Давидовца.

Иако је леви бок 25. бригаде опет био откривен и угрожен, њени батаљони из прве линије и даље су остајали на својим положајима, предузевши све мере предострожности за заштиту свог левог бока. Ипак, у току ноћи, бугарске јединице, уз подршку артиљерије, обнављају напад, враћају изгубљене положаје и поравнавају се са линијом предњег дела јединица 25. бригаде, али ни корака не могу напред. На другој страни, Немци, снагама јачине једног пука, два артиљеријска дивизиона, неколико тенкова и више стотина албанских квислинга и четника, и даље упорно бране положај Лопардинци-Краљева Кућа, са главним снагама у Бујановцу.^{113>} То је, у ствари, била њихова јача побочница за заштиту главних снага, које су се повлачиле правцем Скопље-Куманово-Бујановац-Ѓњилане. Немци су, очевидно, били решени да по сваку цену држе Бујановац, док се њихове снаге не извуку преко Косова.

Наредних десетак дана протекли су у артиљеријским двобојима и обостраној извиђачкој делатности. Било је испада и препада. Један од најјачих извршен је 25. октобра на положаје 2. батаљона. Том приликом погинуо је борац 2. чете Србислав

^{112>} Операцијски дневник штаба Бригаде, стр. 32.

^{113>} Исто, стр. 33, 34 и 35.

Антић, из Рагодеша. Тих дана често је падала киша, па је и то отежавадо рововски живот бораца, који су били слабо одевени, многи без обуће. Није било довољно ни порција и прибора за јело, па се обедовало по сменама. Дешавало се да баш за време ручка или вечере балисти изврше препад, па борци не стигну да поједну оброк.

Совјетски и бугарски авиони су, у неколико наврата, бомбардовали немачке положаје, а положаје 25. бригаде су надлетали немачки извиђачки авиони.

ТРИ НАЈТЕЖЛ ДАНА

У међувремену приводеле су се крају припреме за општи напад, у склопу операције за ослобођење Косова, у којој су учествовале 22, 24. и 46. дивизија и 1, 2, 3. и 4. косовско-метохијска бригада НОВЈ и 2. армија отечественофронтоске Бугарске. Према заједничком плану требало је: да бугарска армија (без 12. пешадијске и 2. коњичке дивизије) наступа правцем Куршумлија-Приштина; 24. дивизија (без 17. српске бригаде), уз подршку бугарске артиљерије, да напада десно од бугарске 2. армије, правцем Кртињак-Полатна-Бајгора, и ослободи Вучитрн и Косовску Митровицу; да бугарска 12. пешадијска дивизија и 4. косовско-метохијска бригада НОВЈ нанесе удар правцем Лебане-Медвећа-Приштина; 46. дивизија и бугарска 2. коњичка дивизија да ослободе Бујановац и надиру правцем Ѓњилане-Приштина, а да 2. и 3. косовско-метохијска бригада, до ослобођења Бујановца, дејствују у том рејону, а затим да се оријентишу ка Урошевцу.

Напад свих јединица требало је извести 23. октобра. Тога дана је, међутим, прешла у напад само 24. дивизија и истог дана овладала линијом Угљарски Крш-Кртињак-Тачевац. Јединице бугарске 2. армије вршиле су само насилно извиђање и водиле борбе локалног карактера до 25. октобра на правцу Куршумлија-Приштина, а до 29. октобра код Бујановца.

У припремама за општи напад извршено је прегруписавање јединица 46. дивизије, која је најзад била у пуном саставу, јер се у њен састав вратила 26. српска бригада која је једно време била под командом штаба 22. дивизије. Тако је положаје 25. бригаде преузела 26. бригада, а јединице 25. бригаде су се помериле удесно, на падине изнад Вртогоша. На крајњем, десном крилу 46. дивизије налазиле су је јединице 27. српске

бригаде, а на левом дивизијском крилу бугарске јединице, док су ка селу Биљачи биле косовско-метохијске бригаде.¹¹⁴⁾

Задатак који је припремила 25. бригада био је: пробити положаје - на висовима изнад Вртогоша, на неприродној граници између Косова и Метохије и Србије, коју је повукао окупатор 1941. године - које су држали Немци и око 600 балиста и четника,¹¹⁵⁾ а затим ударити у леви бок немачких снага код Кончуљске клисуре. У складу с тим, 1. батаљон је требало да напада положаје на коти 768 и десно од коте 925, са задатком да протера непријатеља и поседне положаје код Кодра Мале; 3. батаљон да напада положаје на коти 956 и, по освајању истих, да наступа према Новом Селу; 4. батаљон да напада положаје лево од 3. батаљона до коте 960, са задатком да потера непријатеља и продре у село Брезице. Други батаљон је задржан у резерви Бригаде, у Клисури.¹¹⁶⁾

Заповест за напад штаба Бригаде је издао 28. октобра увече, а у току ноћи, између 28. и 29. октобра, извршене су припреме. У сам освит, килона је кренула уз планински поточић. Напред су се кретала предња одељења. Непријатељ није чекао да му се приђе ближе, већ се са висока оглашавао ватром. Због тога су батаљони наставили наступање у четним и водним колоницама. Непријатељ је пружао отпор. Палба је била све јача. Чете су се развијале у стрелце и у деловима пребацивале на јуришни положај. Тачно у 9 часова, отпочео је једновремени напад на истурене тачке непријатељског положаја, веома погодног за одбрану. Са доминантних висока, балисти и Немци тукли су сваку стопу земље на стрмим, делимично пошумљеним, падинама, којима су јуришали борци 25. бригаде. Први и 3. батаљон, уз много напора, али и вештине, негде око подне, подишли су главном непријатељском положају и у поновљеном снажном јуришу, ручним бомбама, протерали непријатеља са кота 925 и 956 и потиснули га на положаје источно од села Брезице и Кодра Мале.¹¹⁷⁾

У том поновљеном јуришу, као и у првом покушају, понајвише се истакао омладинац Бора Игњатовић, из Стрелца, бомбаш 3. чете 3. батаљона. О подвигу тог младића, веселака, сељачета нежног здравља, у батаљонском листу је, непосредно после борбе, записано:

¹¹⁴⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 43. и 44.

¹¹⁵⁾ Архив ВИИ, к. 3040, рег. бр. 6/3.

¹¹⁶⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 43. и 44.

¹¹⁷⁾ Извештај обавештајног центра Бригаде, од 31. октобра 1944. Архив ВИИ, к. 1341, бр. рег. 2-83/5.

»На команду, јуриш', Бора се подиже на слабачким ногама, направи скок и са бомбом у рукама полете напред. 'Ура, за мном другови'. Приближује се непријатељу, баца бомбу. Заталаса се строј. Полетеше сви борци. Али непријатељ је упоран.

После неуспрелог јуриша опет смо на полазном положају. Срећујемо се. Крајње је време, мора се напред.

Бора опет полете први. Ено га испред ровова и ускаче у њих. Коса је слободна. Доста је другова пало, али је циљ постигнут. Непријатељ је протеран. Чекамо нови дан за нове задатке и успех. Бора је опет био први, али га непријатељски куршум тешко рањава. Он пада и умире.¹¹⁸⁾

До краја дана, 29. октобра, положаји су неколико пута прелазили из руке у руку. Најпре је 3. батаљон одбачен са коте 956, али је до мрака опет овладао истом и на њој заноћио.

У једном тренутку, када је 3. батаљон одбачен са коте 956, непријатељ је са ње угрозио леви бок дела снага 1. батаљона, иза којих је, у непосредној близини, био штаб Батаљона. Готово у исто време одступила је и 1. чета 1. батаљона, која је била на десном крилу, не обавестивши о томе свој штаб.

Видљивост је била ограничена па нико из Штаба није приметио да им се Немци и балисти приближавају и са стране, где је била 1. чета. Први их је уочио Душко Петровић и одмах викнуо: »Балисти здеснак«. Били су на неких стотину метара. Уто је неко такође упозорио: »Ено их и са друге стране!« - »Тако смо се нашли«, сећа се тога заменик комесара 1. батаљона Момир Милошевић, »под унакрсном ватром, готово блокирани. Душко је, међутим, био веома присебан. Зграбио је из руку најближег борца пушкомитраљез и омогућио повлачење штаба Батаљона и бораца који су били испред Штаба, на положајима код Карауле. Бочном ватром непријатеља, рањено је тада пет-шест бораца. Њихово извлачење је било изузетно отежано, али су ипак сви на време збринути, благодарећи храбрости и несебичном залагању другарице Маре, санитетског референта 1. батаљона и њеног помоћника Душана Борђевића Кабаламбе«.¹¹⁹⁾

Две појединости из те борбе забележила је болничарка Мара у листу 1. батаљона:

»Док су се борци пребацивали уз кишу метака, паде најбољи друг Мирко.¹²⁰⁾ Ја нисам била поред њега. Почеше ме

¹¹⁸⁾ Први број листа 3. батаљона.

¹¹⁹⁾ Казивање Момира Милошевића.

¹²⁰⁾ Реч је о воднику Мирку Митићу из Извора, код Бабушнице.

звати да му укажем помоћ. Узбуђења и уплашена да није тешко рањен, потрчах јаругом, не обазирјући се на опасности да и сама будем рањена. Нашла сам га бледог, али са осмехом на уснама и орног да настави борбу. Рана није била велика и ја га превих.

Заузели смо Караулу, али непријатељу је дошла помоћ и он снажно навали на нас. Повлачимо се на полазне положаје. Силазећи низ косу један друг поред мене бива рањен, тешко, у стомак. Ја му прићох. Није му било спаса».¹²¹⁾

Мара је, не штедећи себе, чинила све да би ублажила бол и охрабрила рањеника да ће оздравити. То најбоље илуструје казивање командира Петра Маринковића (у борби на Караули носио је, по наређењу команданта Батаљона, пушкомитраљез, јер је најбоље њиме руковао), објављено у истом броју батаљонског листа: »Узех 'шарца' и поћох напред, али после неколико корака осетих како ми се десна нога кочи. Погледах и видех да је крвава. Одједном се створи поред мене Мара, која ми преви рану. Није ме болела али крв је стално лила. Израз Мариног лица беше за тренутак такав као да хоће да каже: 'Друже, тешко си рањен, како ћеш преболети'. Ја то осетих, али ме је она стално тешила и говорила топлим речима да ћу се излечити и да ће добро бити».

Тек што је штаб батаљона сишао са Карауле у долину, дотрчао је заменик команданта Бригаде Радосав Јанковић »А сада«, обратио се Момиру Милошевићу, заменику политичког комесара батаљона, »покупите батаљон па одмах назад!« - »Али ја батаљон немам. Треба времена да га покупим, а ноћ је«, одговорио је Милошевић.

Чекати се није могло, нити смело, па је заменик команданта наредио 2. батаљону да крене на положај. И 2. батаљон је дефинитивно овладао котама 925 и 768.

У међувремену, 4. батаљон је у првом налету отишао више улево него што је требало, и тако изгубио доста времена док је дошао на свој правац напада. Тек поподне, успео је да протера непријатеља са коте 960 и да на њој заноћи.

Непријатељ је у тој борби имао око 10 мртвих и 50 рањених; губици јединица 25. бригаде били су: 17 мртвих, 32 рањена и 26 несталих.¹²²⁾

Погинуло је осам бораца из 1. батаљона (Александар Савић из Извора, Богосав Цветковић из Држине, Витомир Сто-

¹²¹⁾ Први број листа 1. батаљона.

¹²²⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 45.

јановић из Извора, Јован Стефановић из Бериловаца, Миодраг Јовановић из Изума, Душан Панчић из Секирја, Десимир Игњатовић из Извора, Душан Антић из Секирја), три борца из 2. батаљона (Тихомир Тошић из Пирота, Александар Златковић из Тибуца и Борђе Јовић), четири борца из 3. батаљона (Александар Антић из Доњег Жапског, Тодор Лилић из Крупца, Војислав Манић из Великог Јовановца и Бора Игњатовић из Стрелца) и два борца из 4. батаљона (Александар Стојановић из Влница и Тодор Спасић из Прешева).

Сви погинули су извучени са положаја и сахрањени, а рањеницима је указана помоћ у превијалишту 25. бригаде, које се налазило у воденицама села Вртогоша, на неких два до три километра иза положаја батаљона. Тежи рањеници су одмах запрежним колима пребачени у Врање, а одатле камионима у војне болнице, ради лечења.

Други дан, 30. октобра, до подне протекао је углавном мирно. Борци су утврђивали заузете положаје, а извиђачи наставили потрагу за новим подацима о непријатељу, његовим снагама и распореду, пре свега о ватреним положајима минобацача, који су се повремено оглашавали.

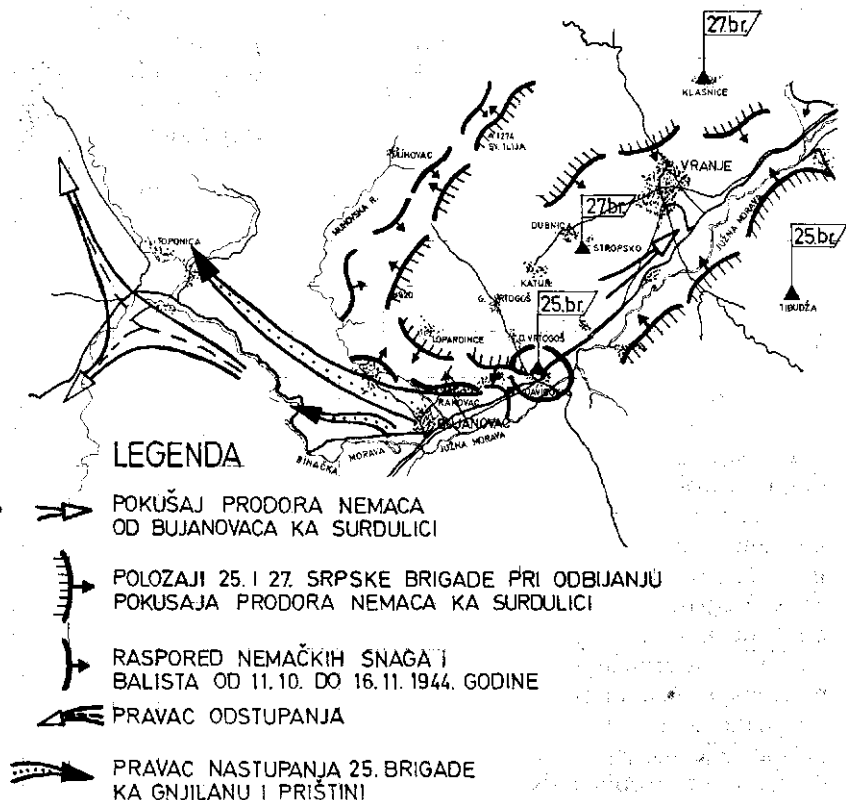
Поподне, тачно у 14 часова, батаљонима је наређено да наставе напад, с циљем да прећу Муховску и Брезничку реку и да се домогну западне обале тих река. До мрака (а смрачило се нешто раније него обично јер је дан био тмуран и кишовит), батаљони су само делимично остварили задатке који су им били постављени. Протерали су Немце и балисте са првих положаја, овладали доминирајућим висовима на источној обали река, и ту стали. Нису имали довољно снаге да наставе ноћна дејства, јер се непријатељ још жилавије бранио, иако је из његовог строја избачено седамдесетак војника (20 мртвих и 50 рањених).¹²³⁾

Тога дана, 30. октобра, напoкон су и бугарске јединице, десним крилом своје дивизије, избиле у висину коте 960, на левом крилу 25. бригаде, и тако се, бар донекле, поравнале са јединицама бригаде. Остале снаге 2. коњичке дивизије нису ни првог ни другог дана учиниле ниједан корак напред, нити је било икаквих знакова који би наговештавали промену набоље.

У рано јутро 31. октобра, батаљони 25. бригаде наставили су напад. Њихов циљ је опет западна обала Муховске реке и освајање положаја на линији село Одановце-Ново Село-Карачево. У првом налету, у освит дана, 3. батаљон је успео да

¹²³⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 46.

BORBENA DEJSTVA 25. SRPSKE BRIGADE OD 6.10. DO 16.11. 1944. GODINE

продре три километра дубоко у непријатељеву одбрану, до коте 709. Јединице које су нападале лево и десно од 3. батаљона су спорије напредовале, а руководство 3. батаљона се није на време побринуло да заштити бокове својих јединица. Због тога су се оне, у једном тренутку, одједном нашле под веома јаком бочном, унакрсном, ватром, непријатеља, коме је баш тога јутра стигла помоћ од око стотину војника и неколико минобацача. Неочекивани обрт је збунио борце 3. батаљона и унео пометњу у њихове редове. Командири су испустили из руку чете које су нагло почеле да узмичу, излажу-

ћи се још убитачијој ватри. У настојању да личним примером борцима врати самопоуздање, командант Ратко Костић са члановима штаба Батаљона остао је најзад усамљен, иза чета чије је неорганизовано одступање све више попримило обележје паничног бекства. А онда је, у најкритичнијем тренутку, притекао у помоћ 4. батаљон, омогућивши борцима 3. батаљона да се колико-толико организовано врате на полазни положај и извуку рањенике.¹²⁴

Поподне је лево крило 25. бригаде било одбачено са коте 925.

Касно увече, уочи 1. новембра, Бригада је добила смену и повучена је у села Катун и Поповић, ради одмора, сређивања и попуне. Тек што су стигли у та села, борци су срдечно испратили своје другове који су одабрани за ОЗН-у у 13. корпусу (њих око стотину) и за артиљерију (18 бораца). Три дана касније, пружила им се прилика да зажеле добродошлицу новим борцима, који су стигли из допунског батаљона (њих 160).¹²⁵

СКУПЕ ПОУКЕ

Предах је искоришћен за сређивање јединица и опреме. Сваког преподнева организована је војна, а поподне политичка настава. У Катуну је 2. батаљон издао први број свог батаљонског листа.

Извршена је и подробна анализа тродневних борби. Општи је закључак био да, на овако испресецаном и пошумљеном терену, јединице морају међусобно да одржавају чвршћу и непосреднију везу, тим пре што су основни састав албанских квислиншких јединица чинили мештани околних села, који су одлично познавали терен. Њихови припадници су доста прецизно користили ватрено оружје и, под непосредним руководством немачких старешина, јачим групама нападали осетљива места, а своје положаје бранили мањим снагама, којима су вешто маневрисали и често мењали ватрене положаје.

Губици би - речено је - били много мањи, а успех већи, да су упоредо са 25. бригадом нападале 26. и 27. бригада. Оне, међутим, нису то учиниле, па су крила 25. бригаде била изложена бочној непријатељској ватри. Уз то, батаљони 25. бригаде нису довољно водили рачуна о обезбеђењу својих бокова,

¹²⁴⁾ Извештај штаба 25. бригаде од 2.11.1944. Архив ВИИ, к. 1341. бр. рег. 2-83/6.

¹²⁵⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 48 и 49.

као и о мерама за организовао иовлачење под притиском јачег противника, па су због тога трпели веће губитке него што се очекивало, нарочито 3. батаљон. Посебно је наглашено да су то драгоцене, али скупо плаћене поуке. За три дана погинуо је 31 борац, рањено је 126 и нестало 77 припадника Бригаде.¹²⁶⁾

У тадашњој анализи није речено (а чињеница је) да старешине нису познавале снагу непријатеља, да су јединице фронтално нападале без израженог тежишта напада, да је штаб Бригаде батаљонима давао задатке само по карти, да није била добро организована веза са штабовима батаљона итд.

Дани одмора су брзо прошли. Четвртог новембра, у 10 часова, стигла је заповест да јединице 25. бригаде смене 26. бригаду и преузму њене положаје. У складу с тим штаб Бригаде је одлучио да 4. батаљон поседне Вршник (кота 937), а 2. батаљон Врло Осје (кота 960), с тим да се одмах повеже с јединицама 27. бригаде и помогне им у освајању масива Светог Илије.¹²⁷⁾

Оба батаљона су, у кишној ноћи, кренула на извршење постављених задатака и 5. новембра осванула су на падинама Светог Илије, на котама 937 и 960.¹²⁸⁾

»Били смо«, сећа се Тодор Најдановић, политички комесар прве чете, »на огољеној коси. Борци нови, неискусни, па се помало плашљиво крију испод гребена косе (међу њима се већ уврежило мишљење да су балисти добри стрелци, који погађају посред чела оне који су у лежећем ставу, односно у ноге када стоје). Својеврстан страх захватио је и командира чете. Сломљен психолошким грчевима у стомаку лежи на земљи и грчи се. Одредио сам два борца да га одведу у бригадно превијалиште. Тако сам у чети остао сам. Балисти нас туку бочно и с чела. Да би, у таквим околностима, осоколио борце командира вода Жарко Дјелић нагло устаје и уз повик: 'Другови, за мном!', полете напред, а ја гурам оне који се крију иза гребена. Тек што је Жарко потрчао, рафал му изрешета обе

¹²⁶⁾ Извештај штаба 25. бригаде од 2. новембра 1944. Архив ВИИ, к. 1341, бр. рег. 2-83/6.

¹²⁷⁾ Операцијски дневник штаба Бригаде, стр. 50.

¹²⁸⁾ Према казивању Милорада Живковића, киша никако није престајала, па су борци секли грање грабове шумице и »простирали испод себе да вода тече испод њих. А онда паде град. Ујутро цупкам по леду, узимам зрнца прстима ноге и бацам Мирку Савићу, командиру, у лице. Био сам тада бос, односно, имао сам само чарапе из којих су вирили прсти«. (Рукопис М. Живковића код аутора).

ноге. Борци, осокољени позивом Жарка, престижу ме и јуре напред, али већ после двадесетак метара поново полегаше. Чује се позив рањеника. Болничарка Емилија не зна на коју ће страну пре. Рањених је било десетак бораца. Ипак смо успели да продremo даље. Опет нова коса, балисти подилазе и већ су испред нас. Многе смо побили, али их је више од нас. Наше десно крило попушта. Да бих обезбедио повлачење своје чете, сакривен иза једне колибе, бацам бугарску офанзивну бомбу с дршком. Учинио сам то неспретно, бомба удари у угао колибе, а ја легох, јер сам осетио да ће експлодирати на два-три метра испред мене. Прасак бомбе је ипак на тренутак зауставио балисте. Борци се већ спуштају у јаругу, а ја за њима. Они ме не виде, јер се повремено заустављам и пуцам. Извукао сам се некако и стигао чету далеко доле, испод косе. "Зар си жив?" питали су ме у чуду. Тек тамо приметим да ми је десна цеваница крвава. Не знам да ли је од метка или удара неког камена».

Упоредо са 1. четом у клисуру се сјурила и 2. чета с којом је био члан штаба батаљона Никола Антић. Трећа и 4. чета повукле су се нешто касније. Међу последњима, с групом бораца 3. чете, повукли су се чланови штаба батаљона Божидар Здравковић Маџар, Властимир Потих и Момчило Денковић. За време повлачења кроз шумовиту јаругу, погинуо је заменик командира 3. чете Пера Бојић, из Кијевца. Спотакавши се, пао је на камени обронак, и бомба, коју је носио око паса, ударом се активирала и усмртила га. У току повлачења рањен је у ногу Каменко Борћевих, из Крупца, који је тих дана дошао из Пирота и био распоређен за омладинског руководиоца 2. батаљона, на место Саве Пенчића.

Сунце се клонило западу док су борци 3. и 4. чете хитали низ долину, да би сустигли већ далеко одмаклу прву половину свог батаљона. Уто их је срео заменик команданта Бригаде Радосав Јанковић, с речима: »Куда сте појурили, назад!« - »Нисмо имали куд«, сећа се Властимир Потих, »вратили смо се и муњевитом брзином избили на шумовиту висораван, одакле смо се, уз узнемиравајуће чарке, довикивали са балистима на супротној страни. Ту смо, уз ватрена огњишта, провели ноћ и дочекали сутрашњи дан«.

Борце 1. и 2. чете, као и борце 2. батаљона, у Клисури су дочекали комесар и начелник штаба Бригаде. На брзину су средили јединице, вратили их на Лебовац и дали им задатак да поседну положај на коти 925, да упорно бране ову коту и

повежу се с јединицама 3. и 4. батаљона (којима је било наређено да поседну и бране коту 956 и положаје између те коте и левог крила 1. батаљона). У ствари, 3. и 4. батаљон већ су се били повукли на коту 956, јер је постојала опасност да на претходним положајима, с обзиром на конфигурацију земљишта, буду опкољени.

Након ових окршаја, 1. и 3. батаљон повучени су на одмор, где су користили сваки тренутак за обуку бораца, пре свега новодошлих. Седмог новембра, заједно с неким деловима бугарских јединица, борци су прославили дан велике октобарске револуције. Том приликом говорили су политички комесар бригаде Милорад Мишчевић и један бугарски официр, а затим је изведен пригодан програм.¹²⁹⁾ Било је и весеља, али многи нису могли да се радују слављу онако како су то умели. Спутала их је и ражалостила пристигла вест да је у ослобођеном Пироту убијен начелник ОЗН-е Пиротског округа истакнути првоборац Предраг Бошковић Павле. Вест су донели људи из Пирота, који су свакодневно стизали борцима Бригаде у посету. Та вест је дирнула свакога ко је на Видличу, приликом реорганизације Пиротског одреда, слушао Павла, његову надахнуту реч, понајвише оне који су га ближе познавали, сарађивали с њим и имали прилике да сагледају све његове праве људске и револуционарне вредности. Те прве непотпуне вести наводиле су на помисао да је Павле страдао под необичним околностима. Касније су те сумње бивале све очигледније, поготову када се сазнало да је убијен баш у ноћи 1/2. новембра 1944. године, када се из Софије вратио с торбом пуном документације из архиве бугарске полиције из времена окупације Пирота. И сва та документација, после Павлове погибије, нестала је без трага. Дуго су после међу борцима препричаване појединости о чудноватој неразјашњеној Павловој погибији, у слободном Пироту, на радном месту, док је обављао послове начелника ОЗН-е Пиротског округа.¹³⁰⁾

Непосредно после прославе дана октобарске револуције почеле су припреме за извршење новог борбеног задатка. Бригада је, наиме, добила заповест штаба 46. дивизије да овлада положајима на котама 956, 768 (Уши) и 925 и да обезбе-

¹²⁹⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 53.

¹³⁰⁾ О овом случају нема писаних трагова, а до сада су објављене две верзије о погибији Предрага Бошковића. У публикацији »Наши пали«, издање СУБНОР Пирот, 1967, пише да је погинуо у хрвању с групом затовреника који су га напали, а у *Хронологији догађаја из НОР у Пироту и околини*, издање СУБНОР Приот, 1985, да је погинуо несрећним случајем.

ди десни бок јединица бугарске 2. коњичке дивизије, које су, не могавши да продру правцем Бујановац-Прешево-Куманово, добиде задатак да овладају Кончуљском клисуром.¹³¹⁾

Положаје које је требало да нападају јединице 25. бригаде бранили су, као и у претходним борбама, албански квислинзи и четници, под непосредном командом немачких официра, који су одабирали за одбрану најпогодније положаје и тамо распоређивали своје слуге, иначе одличне познаваоце терена. Јачина непријатеља није се могла прецизније утврдити, јер партизански извиђачи никако нису успевали да се убаце на територију коју је држао противник, из простог разлога што је непријатељ мобилисао све мештане, па и децу, за осматрање и извиђање терена у позадини његових јединица.

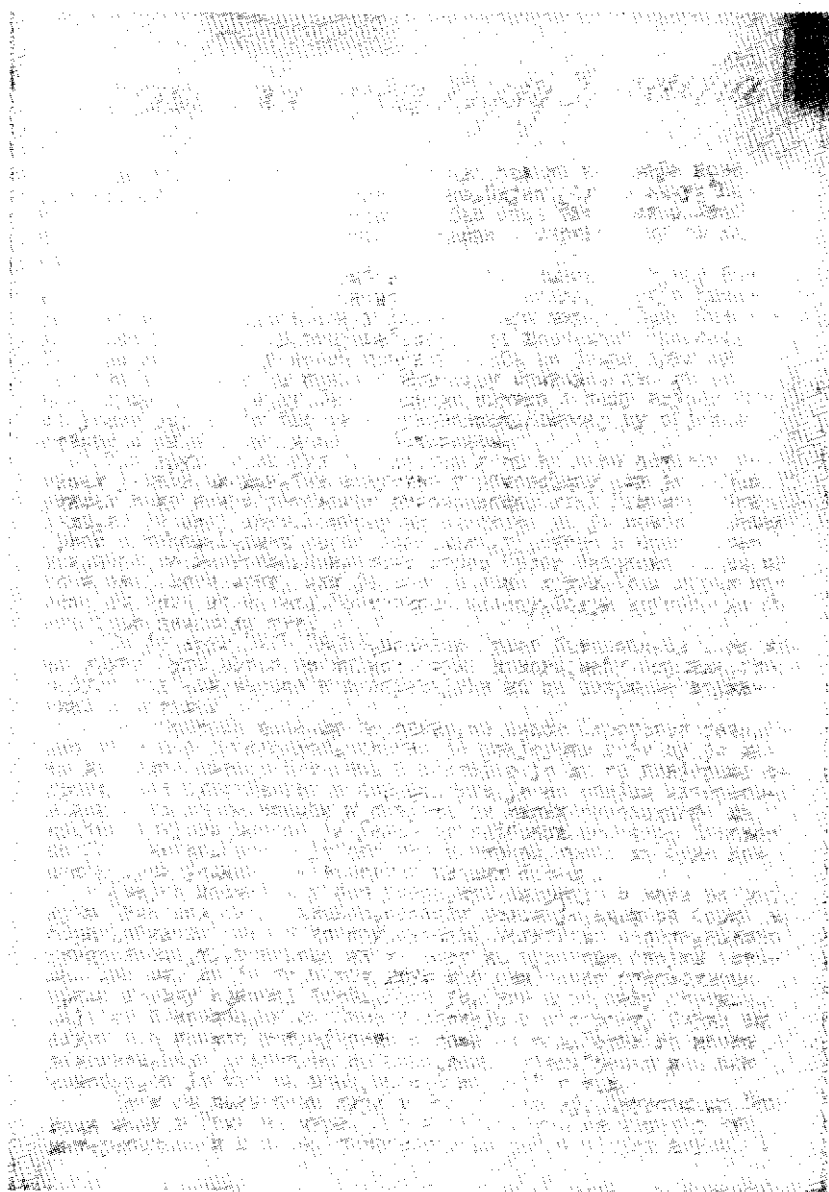
У таквим околностима, штаб Бригаде доноси одлуку да убаци у борбу 1. и 3. батаљон, који су дотле били на одмору, с тим да 1. батаљон напада и освоји коту 925, а 3. батаљон коту 956. Други и 4. батаљон остали су на својим положајима, у резерви.

Осмог новембра, у 5 часова, 1. батаљон је кренуо из Клисуре ка Лебавцу, а 3. батаљон источним падинама коте 956. За време подилажења батаљона, непријатељеве положаје тукла је бугарска артиљерија. Тачно у 8 часова, како је и било предвиђено, почео је напад. Јединице 3. батаљона су већ у првом налету овладале котом 956, а чете 1. батаљона су бочним јуришем, из села Борћевца, до 11 часова, протерале непријатеља са коте 925 и коте 768, без икаквих губитака.¹³²⁾

КОМЕСАР ВУЛЕ

Док су борци 1. батаљона утврђивали тек освојене положаје, политички комесар Батаљона Вуле Васић је, као и увек у таквим приликама, обилазио чете, упозоравао борце на опрезност, дисциплину ватре, поучавајући их како да се боље заклоне и маскирају. Сам се, при том, од непријатељских метака није склањао, као да је веровао да га зрно неће. И када се најмање томе надао, једно залутало зрно га је тешко ранило у стомак. Пао је, и док су борци притекли у помоћ он је, грчећи се, вапио за гутљајем воде. »Воду, воду«, једва је изговарао. Сузних очију, борци му нису дали да пије, јер су знали да би, У противном, одмах наступила смрт. Убрзо је, најпре на носи-

¹³¹⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 54.
¹³²⁾ Исто.

Сјећање на бруга Вуку Васића

лима па запрежним колима пренет у врањску болницу, где је извршена хируршка интервенција, а затим упућен у нишку болницу, у којој је умро.

Тако је 1. батаљон остао без омиљеног комесара Вулета Васића, земљорадника из Великог Јовановца, младића који се до рата, поред унапређивања осредњег имања свога оца, истицао неуморним радом на просвећивању житеља свог села Великог Јовановца и околних села. Нарочито је волео да ради са омладином. Руководио је сеоском читаоницом и дилетантском групом која је припремала и врло успешно приказивала таква позоришна дела као: »Јазавац пред судом«, »Народни посланик«, »Вода са планине« и друга. Био је велики пропагатор задругарства и заговорник праведне пољопривредне и социјалне политике. Он је, кажу, покренуо сељаке у акцију за исушивање природне баруштине усред свог села; на том месту је, после ослобођења, подигнут споменик палим борцима у НОР-у. Имао је развијен смисао за масовни политички рад, а радо се дружио и са ђацима и студентима из свог и околних села.

У данима окупације, у сасвим новим условима, Вулетова свестрана делатност добија снажнији замах. До ступања у партизански одред, у рано пролеће 1944. године, сакупљао је оружје и муницију, разобличавао бугарску фашистичку политику, објашњавао ситуацију на фронтовима, припремао нове борце. У мноштву практичних обавеза, не занемарује ни своје теоретско уздизање, јер »без револуционарне теорије, нема ни револуционарне праксе«, знао је да каже. Нико не зна када и како, али Вуле је, поред остале литературе, пронашао и дело ве Марксовог »Капитала« и у јесен 1942. године организовао у својој кући читалачку групу са одабраним омладинцима.

У Пиротском партизанском одреду, Вуле је најпре био борац, па политички комесар чете, а погинуо је као политички комесар 1. батаљона 25. српске бригаде.

»Био сам у прилици« - пише уз остало Станко Младеновић - »да с тим изванредним човеком непосредно сарађујем, да га на честим састанцима (политичким, партијским, војним, културно-просветним) и зборовима с народом с великим интересовањем слушам, да у сваком контакту с њим понешто ново научим, после његове погибије, наследим на дужности комесара Првог батаљона (њего је било тешко заменити...)»

Посматрао сам тог човека сасвим изблиза из дана у дан, када се оно скупљасмо у, за нас легендарном Петровцу, када више дана маршевасмо од Камбелевца до Врања, када се по

косама изнад Бујановца, Вртогоша и Врања, нарочито на местима Уши и Честелин разви жестока борба. У свим тим и другим приликама Вуле Васић је одавао утисак човека и борца који не зна за предах, који зна шта хоће и куд иде. За умор није знао. Кад други полегају после дугог марша, он ће с Бором Павловићем, командантом батаљона, водити разговор о томе шта батаљон сутра чека. Када се стигне до станишта за ноћни боравак и починак, он ће се распитивати да ли је сваки борац добио вечеру, а када се дошло на нови терен он ће се живо интересовати каква је ту ситуација, да би знао шта ће сутра на збору с народом говорити... Мршав, окошт, живих покрета с партизанском торбицом у којој је као какву магију чувао »Историју СКП/б, »Како се калио челик« и понеки предратни »Пролетер«, с енглеским машингевером о рамену, парабелумом и двема бомбама о појасу, у кратком сељачком копорану и сукненим чакширама, деловао је снажно и привлачно...

И све друге који су се с њим дружили, радили или ратовали, Вуле је снажно импресионирао. За све њих био је душа' батаљона. Ратовао је, кажу, једноставно, једноставније него многи други. Био је стално у покрету и из дана у дан је говорио свуда где би се батаљон нешто дуже задржао. Говорио је снажно и полетно, с нешто повишеним тоном, убрзаним ритмом. У његовим једноставним речима било је нечега што је људе неодољиво привлачило. И сви су га пажљиво слушали и када храбри и када поручује да има да се бори ко хоће и може, а свако може ако хоће.

За комесара Вулета људи су били најважнији, њихова политичка и морална целовитост. И зато би се са сваким, ко би ма у чему у батаљону затајио, неуморно бавио. Имао је при том дар да се брзо приближи борцу и да га за релативно кратко време ослободи малодушности, окуражи и надахне, да необуздани темперамент и наглост омладинца примири; да заметне шалу када до ње многима није било стало; да покрене посусталу колону и оне који се лако предају умору. И све је то, стицао се утисак, чинио лако и без много напора.^{III)}

У НАПАД ПРЕКО МУХОВСКЕ РЕКЕ

Први батаљон преноћио је на коти 925 и Ушима (кота 768), 3. батаљон на коти 956, 2. батаљон на вису Врло Осоја, а 4. батаљон на коти 960. У свануће је уследило наређење да снаге

^{III)} С. Младеновић, *Над ликом Вулета Васића*, »Слобода«, јануар 1982, Пирот.

4. батаљона поседну коту 956, снаге 3. батаљона положаје десно од 4. батаљона на Ушима (коту 768), а 2. батаљон да остане у резерви на коси Лебовац.¹³⁴⁾

Тек што је извршено прегруписавање, из штаба 46. дивизије стигло је наређење да јединице 25. бригаде изврше напад и протерају противника са источне стране обале Муховске реке, да савладају водену препреку и да поседну положаје на линији Одановце-Ново Село-Качарево, и тиме олакшају надзирање бугарских снага ка Кончулској клисури.

Ради извршења тог задатка штаб Бригаде је издао писмену заповест 4. батаљону да напада на свом правцу, пређе Муховску реку и поседне положаје на западној обали, 3. батаљону да протера непријатеља са Кодра Мале, а 1. батаљону, да после преласка Муховске реке, поседне положаје источно од села Карачева.

Напад је требало почети 9. новембра у 7 часова. Међутим, заповест штаба Дивизије није стигла на време, па су батаљони 25. бригаде морали тек негде око подне почети да подилазе непријатељским положајима, на којима је било око хиљаду немачких војника и балиста. До краја дана они нису могли да учине готово ништа, јер су се балисти, под командом Немаца, и уз подршку њихових митраљезаца и минобацача, врло организовано и упорно бранили.

Касно увече штаб Бригаде је издао ново наређење за нови ноћни напад. У том поновљеном нападу 1. и 2. батаљон, у веома тешким условима, праћени суснежицом и снегом, успели су да узастопним јуришима протерају непријатеља са положаја на источној обали реке, али водену препреку нису могли да савладају.¹³⁵⁾

Највећа заслуга за успешан исход напада јединица 1. батаљона свакако припада шеснаестогодишњем борцу Јови Стефановићу, најмлаћем борцу 1. чете, који је, несебично, жртвујући свој млади живот, отворио пут својој чети у јуришу. Ево како је, непосредно после борбе, Борће Костић описао Јовин подвиг у батаљонском листу:

»Небо као да се упалило од ватре. Зрна језиво парају. Ми се припремамо за ноћни јуриш. Одшрафљујемо бомбе и чекамо знак. Скачемо из својих заклона и бесно се бацамо на непријатеља. Ватра из његовог тешког митраљеза нас приморава да се вратимо на своје раније положаје. Јуриш није успео. Враћени смо назад.

¹³⁴⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 56.

¹³⁵⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 56 и 57.

Пискав детињи глас надјачује пуцњаву. То је глас младог Јове. Он језиво зове у помоћ. Ми му је не можемо пружити. Свака је помоћ немогућа. На врху брежуљка је непријатељев тешки митраљез који ватром затвара све прилазе. Поново јуришамо. Опет нас одбијају. Само да није тог тешког митраље-за заузели бисмо ћувик. Овако тешко.

Имамо доста губитака. Миниција понестаје. Осећамо умор, помало и страх. Одједном се чу експлозија на ћувику, код тешког митраљеза. И он престаје да дејствује. Ми то искористисмо, поново јуришамо. Сада успесмо. Освојисмо ћувик. Стижемо до места где је био тешки митраљез. Поред њега нађемо и мртво тело нашег малог Јове. Он иако тешко рањен, видевши наше узалудне јурише, због дејства тешког митраљеза, допузао је до њега, бомбама и својим животом уништио га, отворио нам пут на ћувику».¹³⁶⁾

Трећи и 4. батаљон нису учествовали у овом нападу. Они су били потпуно спремни за нове напоре и задатке, док су се борци 1. и 2. батаљона, изнурени и прегладнели, једва држали на ногама. Ипак, штаб Бригаде је наредио да истог дана, 10. новембра, и они учествују у обновљеном нападу. Том приликом, цедећи последње остатке снаге, припадници 1. батаљона под борбом су савладали водену препреку и посели положај на западној обали Муховске реке. Истовремено су једна чета 2. батаљона и 1. чета 3. батаљона успеле да прећу реку и заузму вис Кодра малу.

Остале јединице, главнина 3. батаљона и снаге 4. батаљона, стигле су само до висова изнад реке. Четврти батаљон није наставио напредовање зато што су се бугарске јединице, које су се налазиле на његовом левом крилу, повукле са својих положаја, не обавестивши суседе о томе. Оставши без заштите свог левог крила, 4. батаљон је застао, јер је морао да се оријентише на контролу много већег и непознатог простора. А што је још важније, претила му је опасност да буде окружен обухватом непријатељске пешадије с левог крила. Стога је, штаб одлучио да Батаљон остане на висовима изнад реке.

Због заостајања јединица 4. батаљона ни јединице 3. батаљона се нису усудиле да наставе напад, јер је и њима претила иста опасност.¹³⁷⁾

У зору, 11. новембра, док су се јединице 3. и 4. батаљона припремале за прелазак преко реке, Немци и албански квис-

^{1, 61)} Први орој листа 1. батаљона.

¹³⁷⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 58 и 59.

линзи отпочели су напад на положаје 26. српске бригаде, која се налазила на десном крилу. Пошто су потиснули њене јединице, Немци и балисти су ударили у бок 1. и 3. батаљона 25. бригаде, који су се, иако у неповољним условима, у први мах упорно бранили. Непријатељ је, међутим, како је записано у Операцијском дневнику штаба 25. бригаде »наваљивао као луд«, ¹³⁸⁾ па су 1. и 2. батаљон били принуђени на узмак. Повлачили су се прилично неорганизовано. Стање се из часа у час погоршавало па се повлачење претворило готово у бекство, а последица су биле - излишни губици.

У том критичном тренутку штаб 4. бригаде наредио је митраљесцима, који су били на падинама коте 925, да ватром штите повлачење Батаљона. Али њихова ватра, због даљине, и доста невештог руковања митраљезима, није била ефикасна, док је искусни непријатељ гађао прецизно.

У таквој ситуацији уследила је наредба штаба Бригаде да снаге 1. и 2. батаљона поседну коту 925 и са ње зауставе надирање непријатеља. Али ни тај задатак нису успели да изврше.

И поред испољених слабости и недостатака у тим даноноћним окршајима, борци 25. бригаде су, у веома тешким условима, по киши и снежној вејавици, у дотрајалој одећи и врло слабој обући, готово боси, испољили запажену упорност, истрајност и пожртвовање. У истој линији су јуришали политички комесри, командири, борци и команданти. У тим јуришима пали су политички комесар 1. батаљона Вуле Васић, командир 1. чете истог батаљона Спира Митић, командир 3. чете 2. батаљона Петар Бојић и 39 бораца. Ране су задобила 192 борца 25. српске бригаде, ¹³⁹⁾ међу њима и политички комесар чете у 1. батаљону Сениша Бирић, омалдински руководицац 2. батаљона Каменко Борђевић, командир 2. чете 1. батаљона Панта Цветковић, његов заменик Александар Кристић, водници Живојин Манчић, Драгутин Панић, Станимир Станковић, Мирко Митић, Станимир Андрић, политички делегати водова Божидар Антанасијевић, Аксентије Митић, Миодраг Нешић, Богдан Маринковић и Александар Борђевић.

На другој страни, непријатељ је претрпео још теже губитке: изгубио је 53 војника и 205 их је рањено.

¹³⁸⁾ Исто, стр. 61.

¹³⁹⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 61 и 62. До 4. новембра, како је већ речено, погинуо је 31 припадник Бригаде и рањено 77. Од 4 до 12. новембра је, како пише у извештају Штаба бригаде од 14. новембра (Архив ВИИ, к.3341, бр. рег. 2-84/5) погинуло 12 припадника Бригаде и рањено 66. Укупно од 29. октобра од 12. новембра су погинула, 43, а рањена 192 припадника 25. српске бригаде.

У ноћи између 11. и 12. новембра Бригада је добила смену, јер је ваљало попунити проређене редове јединице и освежити их. Око 2. сата по поноћи њене положаје преузеле су јединице 27. српске бригаде, које су дотада биле у резерви. До смене је дошло баш у време када је немачки отпор почео осетно да слаби, јер се њихова главнина већ била извукла. Само два-три дана касније почели су нагло да одступају и њихови заштитни делови, рушећи све што стигну не би ли колико-толико успорили надирање ослободилачких снага.

Двадесет пета бригада је на одмору у Дубници, Буневцу и Стропском остала само три дана. Први дан је протекао у сређивању јединица, чишћењу, подмазивању оружја и подешавању опреме. Другог дана борци су доживели пријатно изненађење: у Врању су гледали совјетски филм »Ослобођење Орела«, а потом изузетно садржајан и занимљив програм Културне екипе 46. дивизије¹⁴⁰⁾ Ова екипа настала је од већине чланова Окружне културно-просветне екипе Пирота и околине, који су добровољно ступили у новоформирану 46. дивизију. Ту су преименовани у Дивизијску културну екипу и са штабом Дивизије отишли су на фронт. У прво време Културна екипа је имала хорску и дилетантску секцију са око 30 чланова. Командир екипе био је Тодор Васић, ћак из Рсовца, политички комесар Петар Стојановић, ћак из Пирота, а уметнички руководиоцац Боривоје Поповић, студент из Крупца.

Трећег дана одмора, 14. новембра, у јединицама 25. бригаде почела је војно-стручна настава, а у 14 часова истог дана заказана је у штабу Бригаде конференција са члановима штабова батаљона. На том састанку извршена је анализа последњих борби, размотрено морално-политичко и уопште стање у јединицама и одређени нови задаци. И тек што су, око 18 часова, старешине почеле да се разилазе, стигло је наређење да се Бригада исте ноћи пребаци у Бујановац, што је одмах и учињено. У том градићу, већ у свануће 15. новембра, добијено је наређење да се поподне изврши марш у правцу села Тривца.

Одмах на почетку марша, на излазу из Бујановца, јединице Бригаде наишле су на снажан отпор противника. Уочивши то, командант Бригаде Миле Дробац позвао је командира

¹⁴⁰⁾ Извештај штаба 25. бригаде бр. 129 од 24. новембра 1944, стр. 3. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 22-3/3.

бугарске батерије, која је била придодата Бригади, и дао му елементе за гађање, а затим, после прве гранате, наредио и плотунску паљбу,¹⁴¹⁾ што је створило забуну код непријатеља. Његов отпор је нагло ослабио и Бригада је без жртава пробила утврђени положај који су бранили балисти и једна чета немачких војника.

Пошто су протерали балисте и Немце и посели одређене положаје (1. батаљон на kotaма 727 и 680, 3. батаљон у Малом Тривцу, 2. и 4. батаљон и приштапске јединице у Великом Тривцу), стигао је начелник штаба 46. дивизије и наредио да Бригада хитно крене на простор Доморовце-Топионица,¹⁴²⁾ и да ухвати везу с бугарским предњим деловима, који су били заузели Кончулску клисуру и надирали ка Гњилану, а затим да наступа упоредо с њима, штитећи њихово десно крило.

Сутрадан, 16. новембра, око 9 часова, сви делови 25. бригаде били су на одређеном простору, успоставили везу с најистуренијим бугарским јединицама и без икаквог предаха наставили гоњење Немаца и балиста.¹⁴³⁾

У наступању путем од Бујановца преко Трновца до Доморовца, јединице Бригаде нису наилазиле на отпор албанских квислинга. Многи од њих су били пошли с Немцима уздајући се у њихову заштиту, ваљда из страха од одмазде због почињених недела за време окупације према недужном српском живљу. Тек на прилазима Божевцу и Рејановцу, јединице су почеле да срећу групе Албанаца, претежно старца, жена и деце, који су са покретном имовином ишли до Гњилана, па увидевши да је узалудно и бесмислено и даље бежати с Немцима, решили да се врате својим напуштеним домовима. То су учинили и многи заведени Албанци, припадници квислиншких јединица, пошто су схватили да су обманути од Немаца у вођа балиста. Са зебњом су очекивали сусрет с нашим борцима. А када је до тога, најзад дошло, нису могли да дођу к себи од радости што припадници Бригаде имају пуно разумевања пре-

¹⁴¹⁾ У сећању учесника остао је и поступак команданта Дропца приликом прве борбене подршке бугарске батерије. Командир батерије поставио је оруђа тако далеко од положаја Бригаде, да њихово дејство не би имало никаквог ефекта. Командант Дробац је одмах наредио да батерија промени ватрени положај. Командир се изговарао правилима и наређењима његове више команде. Међутим, Дробац је био упоран, тврдећи да са тих положаја неће бити ни од какве користи, а у том случају, не жели да батерија остане под његовом командом, и да ће је вратити бугарској јединици.

¹⁴²⁾ Операцијски дневник штаба Бригаде, стр. 65.

¹⁴³⁾ Извештај штаба 25. бригаде бр. 129. од 24. новембра 1944, стр. 4. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 22-3/3.

ма њима. Захваљујући се на људској, братској пажњи, многи су биди спремни да клекну на колена пред борцима и руководиоцима који су, једноставним речима, настојали да им на зборовима и у појединачним разговорима објасне циљеве народноослободилачке борбе, ситуацију у свету и у нашој земљи, те издајничку улогу и циљеве балистичких вођа.

Иако преморене, неиспаване, готово босе, јединице Бригаде су у стопу гониле Немце и најокорелије балисте, ка Приштини. У том гоњењу понеко се у журби оклизнуо, пао и онако каљав клео све врсте непријатеља.

Пролазећи кроз села насељена српским живљем, јединице су најрадосније дочекиване од мештана који су до тада живели у великом страху и неизвесности. Старешине су настојале да у сваком насељу одрже краћи скуп с мештанима, не занемарујући основни задатак - гоњење непријатеља, у току којег су многи борци остали без обуће. Кожни опанци су им се распали па су по снегу ишли у чарапама, које су покривале само горњи део стопала док су табани били голи. Један борац претио је Немцима да ће им, када их зароби, изути ципеле, да виде како је бити бос по оваквом терену и времену. Појединци су, од исцрпљености почињали да застају. Старешине су их храбриле речима да издрже још мало, јер не смеју остати на том несигурном терену. При том су команданти и политички комесари батаљона уступали своје јахаће коње онима који су највише били изнемогли.

После четири дана, 18. новембра, предњи делови 25. бригае стигли су у Грачаницу, где су заробили два немачка војника. Мештани Грачанице дочекали су јединице с обавештењем да су Немци, који час раније, приликом повлачења из села, код цркве поставили авионску бомбу тешку више стотина килограма с механизмом за активирање у време када јединице НОВЈ уђу у село, али да су они пресекли кабл и спречили експлозију.

ОСЛОБОБЕЊЕ ПРИШТИНЕ

Осамнаестог новембра, у касно поподне, пошто су борци били преморени наређено је да јединице преноће у Грачаници, а сутрадан у рано јутро, да наставе гоњење Немаца, и по сваку цену ослободе Приштину пре доласка бугарских јединица.¹⁴⁴⁾ Командант Бригаде је утаначио све појединости о сарад-

¹⁴⁴⁾ Све време до ослобођења Приштине био са штабом Бригаде командант Дивизије Томо Поповић.

њи с бугарским јединицама. С њиховим командантом се споразумео да јединици која прва уђе у Приштину припадне сав плен, а уколико заједно уђу и наше и бугарске јединице, да ће се плен делити. Сазнавши за тај усмени договор, командант 4. батаљона је, 19. новембра, два-три сата пре сванућа, упутио из Грачанице омладинског руководиоца Вукадина Минчића с јачом патролом ка Приштини. Истовремено су кренули и извиђачи бригаде, а убрзо затим командант Искреновић је повео Батаљон усиљеним маршем ка граду. Према обавештењу извиђача Батаљона главнина Немаца се до поноћи већ била извукла ка Вучитрну и Косовској Митровици, да би избегла окружење јединица 22. дивизије НОВЈ и бугарских снага, које су надирале из Подујева ка Косовској Митровици.

Патрола 4. батаљона је 19. новембра, тачно у пет часова и 15 минута, стигла до првих кућа у граду где су је мештани обавестили да су немачке јединице напустиле град и да је остало само неколико њихових војника. Опрезно натупајући, патрола је у једној улици спазила два Немца, који су, по свему судећи, били пијани, па није било тешко да им се неопажено приближи и зароби их. Један је био са подофицирским чином, а други без чина. Подофицир се арогантно понашао и свашта говорио, а војник је стално понављао на чехословачком да он није Немац, већ Чех.¹⁴⁵⁾

Двадесетак минута после патроле, у Приштину су ушле и све јединице 4. батаљона 25. српске бригаде. Командант је одмах поставио страже код магацина које је оставио непријатељ и код других војних објеката.

Први и 3. батаљон и штаб 25. бригаде стигли су у Приштину око 15 часова. Тада је командант Бригаде упутио патроле са задатком да пронађу бугарске јединице и да их обавесте да је 25. бригада ушла у Приштину.

Други батаљон ушао је у град десетак минута касније јер је био у својеврсној заштитници. Његов је задатак био да штити борбени поредак Бригаде од изненадних напада балиста с лећа и с бокова. Процена је, наиме, била да ће се један број балиста, с којима се скоро два месеца жестоко тукло, повући у страну од правца дејства јединица НОВЈ, притајити

¹⁴⁵⁾ Тај војник се звао Хиржик Клаус и био је лекар - хирург па је упућен у Скопље, а одатле у Велес, где је постављен за лекара немачких заробљеника. После је радио у нашој болници као хирург и толико се зближио с нашим људима да, када је дошао крај рата, није ни помишљао да иде из наше земље. Остао је и оженио се једном Македонском.

се и у погодиом тренутку изненада ударити с леђа или у бокове јединица НОВЈ.

Тако је 4. батаљон 25. српске бригаде био прва јединица НОВЈ која је ушла у Приштину.¹⁴⁶⁾

Једна немачка чета је, као заштитница, била на коси Драгодан, северозападно од Приштине. Та чета је, око 11 часова, засула борце 4. батаљона у граду митраљеском ватром. Убрзо се огласила и немачка далекометна артиљерија, која је затим непрекидно тукла град. Предвече су све јединице 25. бригаде биле у Приштини. Први батаљон је добио задатак да протера немачку заштитницу са Драгодана. Касно увече, добро наоружани борци батаљона су неопажено дошли до виса, нагло ускочили у немачке ровове и митраљеским и аутоматским рафалима толико збунили изненађене и поспане Немце да ови нису стигли да пруже било какав отпор, већ су побегли главом без обзира. Двојици њихових војника бекство ипак није успело, па су заробљени.¹⁴⁷⁾

Командант Бригаде Миле Дробац одмах је о томе обавестио бугарску команду, рекавши да неће бити потребна палирана артиљеријска припрема, нити било какав напад на високе северозападно од Приштине, јер су Немци отуда протерани. Сумњичав и неповерљив, бугарски командант није одустао од планиране артиљеријске припреме напада. У рано јутро, артиљерија је тукла празне положаје, а онда је стрељачки строј обазриво кренуо у наступање, па на јуриш.

»На улицама Приштине« - присећа се ослобођења града политички комесар 2. батаљона Никола Антић - »било је много света који је изашао да поздрави улазак наших јединица,

¹⁴⁶⁾ Операцијски дневник, Бригаде стр. 69. и 70. Чињеница да је 4. батаљон 25. српске бригаде први ушао у Приштину не помиње се ни у једном до сада објављеном напису о ослобођењу Приштине. Улога ослободилаца приписује се косовским јединицама, које су ушле у Приштину дан касније, а 25. бригада се не помиње чак ни као учесник у борби за ослобођење града. Изузетак је *Војна енциклопедија*. У другом издању енциклопедије (том 7. стр. 336) међу јединицама које су »у завршним борбама 19. новембра савладале отпор заштитних немачких делова из борбене групе 'Лангер. . . и ослободиле Приштину« наводе се и јединице 25. српске бригаде, а не помиње се ни једна косовска јединица, јер оне нису учествовале у завршним борбама, 18. и 19. новембра.

О ослобођењу Приштине и о томе да су у тај град прве ушле јединице 25. бригаде писао је оних новембарских дана у бригадном листу Милорад Мишчевић, политички комесар Бригаде. Његов напис објављен је и у дивизијском листу коју је штампан у 200 примерака и део тиража достављен косовским руководиоцима. Нико тада наводе из тогписа није порицао.

¹⁴⁷⁾ Извештај штаба 25. бригаде, бр. 129 од 24. новембра 1944, стр. 4. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 22-3/3.

иако је немачка артиљерија још увек тукла град. У тој маси која нас је дочекала било је релативно мало Албанаца, као што их је било мало и у селима кроз која смо пролазили».

Два-три дана касније, у Приштини је одржан велики народни митинг. На том скупу говорили су највиши руководиоци НОП-а Косова и Метохије. У сећању бораца 2. батаљона, који су обезбеђивали митинг, остале су речи политичког комесара 46. дивизије Милије Станишића који је, обраћајући се припадницима албанске народности, између осталог, рекао:

»Ви сте у бившој Југославији били обесправљени, у току рата заведени и у већини служили сте окупатору. Сада је време да сперете љагу се образа вашег народа, да се сврстате у редове Народноослободилачке војске и - правац сремски фронт, да и ви дате свој допринос за ослобођење наше земље».

Гоњење немачких снага према Косовској Митровици презузела је 22. дивизија НОВЈ, а јединице 25. српске бригаде остале су у Приштини. Командант је наредио да се страже испред јавних зграда и магацина појачају, да би се у зачетку сасекла пљачка од стране бугарских војника, који су одмах по уласку у град почели да обијају магацине и радње, као и од стране четника и бивших припадника албанских квислиншких јединица, које су се после одласка немачких снага распале.¹⁴⁸®

Бригади је поверено одржавање реда и мира у граду у којем су се скривали наоружани појединци, организатори и руководиоци профашистичких јединица, које су се до јуче бориле против НОВЈ. Стога су градским улицама непрекидно крстариле патроле, а на прилазним путевима постављена су обезбеђења. Проверавања су сва лица која су улазила у град или излазила из њега да би се спречило међусобно повезивање организатора квислиншких јединица, који су остали без вој-

ДЕСЕТИНЕ ХОЋЕ ИЗ БИВОЉЕ

У међувремену, добијена су поуздана обавештења да појединци и мање групе окорелих балиста и не помишљају на предају, већ да се скривају у околним шумама. Стога је штаб Бригаде већ другог дана после ослобођења Приштине наредио Извиђачкој чети и батаљонским извиђачима да крену на терен.

¹⁴⁸> Извештај штаба 46. дивизије од 22. новембра 1944. *Зборник докумената НОР*, том I, књ. 15, стр. 152, док. бр. 49.

¹⁴⁹> Исто.

Извиђачима 2. батаљона пао је у део рејон на левој обали Ситнице. На путу према свом рејону наишли су, најпре, на железничку пругу, која је, према сећању обавештајног официра батаљона Боже Поповића, била потпуно разорена; свуда унаоколо биле су разбацане пушке, бомбе, муниција за противавионске митраљезе и друга опрема - све што Немци нису могли да понесу, нити су стигли да униште.

Већ у првом селу, извиђаче су дочекали наоружани људи,¹⁵⁰⁾ који су рекли да под командом хоће из Бивоља чувају села од бугарских војника који упадају у насеља и пљачкају све што стигну. Док су се извиђачи распитивали о хоци, и о томе да ли се могу с њим срести, неко је хоцу обавестио о доласку јединица Народноослободилачке војске. Хоца је одмах послао поруку да представник наше војске дође код њега, ради договора о заједничким мерама за спречавање пљачке и самовољних поступака. Ситуација није била сасвим јасна, па ипак је Божа Поповић, обавештајни официр у пратњи одабраних извиђача, пошао ка месту заказаног сусрета. Није се много двоумио јер се, сем осталог, уздао у своје храбре и одане пратиоце, међу којима је био и Мирко Панчић, из Рагодеша, један од најистакнутијих извиђача батаљона, способан да се снађе и у најсложенијим ситуацијама. Он је већ у два наврата Божи Поповићу спасао живот. Мирко је био тридесетих година, висок, снажан, неисцрпне енергије. Извиђачку дужност обављао је с много смисла и воље. Често је «улетао» и у окршаје које су водиле чете Батаљона и био пример храбрости и сналажљивости. Био је вешт да се неопажено приближи непријатељском бункеру, да баца бомбу, или да врати непријатељеву неексплодирану, да ускочи у бункер или отме пушкомитраљез,

Хоца је извиђаче лепо примио, рекавши да он и његови људи немају ништа против Народноослободилачке војске Југославије, да нису приметили пушке да би се борили против ње, већ само желе да заштите село од пљачкаша - бугарских војника. Затражио је, затим, гаранцију да бугарски војници неће залазити у села ради пљачке и молио да му се дозволи да у сваком од десетак села организује по једну десетину, која ће сарађивати са Народноослободилачком војском. Божа Поповић је, проценивши ситуацију, рекао да ће предузети све

¹⁵⁰⁾ То су вероватно, били насилно мобилисани припадници квислиншких јединица, који су отказали послушност балистичким вођама, а пошто нису окржавили руке нису се скривали, већ су слободно, с оружјем, дочекали наше јединице.

што је у његовој моћи да се спречи пљачка, без обзира с које стране долазила. Онда је из торбице извукао бланко папир с печатом штаба 2. батаљона и написао хоћи овлашћење да може формирати сеоске десетине.

Срећна околност је била да су бугарске јединице баш тога дана напустиле територију Приштине и околних места и пљачке су престале. Хоџа је, ваљда, био уверен да је то резултат интервенције Боже Поповића, који је тако стекао његово велико поверење; човека који је, по свему судећи, био изразито поштен и коме је одиста било стало само до заштите интереса Албанаца - мештана села на левој обали Ситнице. Полазећи од такве процене, Божа је прихватио хоџину молбу да му се дозволи формирање сеоских десетина, с којима су извиђачи изванредно сарађивали. Хоџа се толико спријатељио с Богом Поповићем да му је поклонио свог дивног коња, белца, а онда је мобилисао око стотину наоружаних мештана, које је Божа упутио у Приштину, за попуну јединица НОВЈ. А коња белца Божа Поповић је, по повратку у Приштину, уступио штабу Бригаде.

Припадници извиђачке чете открили су 25. новембра 1944. већу групу одметника-балиста, у шуми код села Мрамора. Штаб Бригаде је веома брзо реаговао и већ у 9 часова истога дана, 3. батаљон и две чете 2. батаљона претресли су село Мрамор и шуму, али нису нашли ниједног одметника.¹⁵¹ Дуго затим тој групи балиста није се могло ући у траг јер се она уз помоћ оданих јатака, веома вешто скривала.

Поуздано се знало да се у самој Приштини скривају појединци с оружјем и да многи поседују оружје које је остало од бивше југословенске војске, у априлском расулу, разбијених квислиншких јединица и од Немаца у повлачењу. Грађанима је најпре упућен позив да предају оружје властима, уз гаранцију да им се ништа неће десити, без обзира како су дошли до оружја. Иако је позив био јасан и свим доступан, нико није предао оружје, чак и када је више пута поновљен. Десило се да је, баш када је позив поновљен, убијен један борац из патроле. Наредан је претрес који је извршен 3. децембра. У шест часова два батаљона су блокирала град, а два батаљона су приступила претресу кућа. До краја дана пронађено је пуно оружја и војничке опреме. Сви код којих је нађено оружје приведени су у Команду места.¹⁵²⁾

¹⁵¹> Извештај штаба 25. бригаде бр. 136 од 12. децембра 1944, стр. 1. Архив ВИИ, к. 1342 бр. рег. 24-7/3.

¹⁵²> Исто.

За време петнаестодневног боравка у Приштини, у Бригади је, са људством које није било на дужности или посебним задацима (извиђање терена, помоћ органима народне власти и командама места), организована свакодневна, седмочасовна војностручна обука (преподне) и политичка настава (послеподне), према јединственом и подробно разрађеном програму штаба Бригаде. Овај програм је садржавао теме: борбена обука (врсте заклона и коришћење истих, извршење скока, развијање десетине у стрелце, рад стрелца у нападу итд), стројева обука (прелаз из става к нози у став о десно раме и обратно, прелаз из става к нози у став готовс, кретање - корак, поздрављање са оружјем и без оружја у кретању, окретање у месту и др.), настава гађања (нишањење, обележавање циљева, оцена одстојања помоћу палца и од ока) и стражарска служба (шта је стража и њен задатак, поступак стражара на стражарском месту у разним случајевима). Борци су обучавани и у вршењу гарнизонске службе о којој су понајмање знали јер, до доласка у Приштину, ту службу нису обављали нити су живели касарнским животом.

Пошто ниже старешине нису биле оспособљене за наставу, начелник штаба Бригаде их је сваког првог часа припремао, показујући им све радње које ће следећих часова увежбавати с борцима, и то уз свакодневну контролу команданта и начелника штаба Бригаде.¹⁵³

У слободним часовима, у склопу културно-просветне активности, радило се на описмењавању неписмених, увежбавани су делови програма за батаљонске културно-забавне приредбе, припремане цепне новине, батаљонски и бригадни листови и билтени и обављани други послови. Борци су, уз то, сами прали рубље, преправљали и крпили одећу и обућу, јер новообразоване радионице нису стизале да задовоље све потребе јединица. Најчешће увече, када би се сви други послови обавили, одржавани су партијски и скојевски састанци у четама и батаљонима. У ноћним часовима заказивани су и одржавани и састанци штабова и команди.

Тако је 23. новембра 1944, од 18 до 23 часа, одржана конференција свих руководилаца 25. бригаде. На њој су разматрана питања дисциплине, односа према становништву (муслиманском и хришћанском), ситуација на сектору Бригаде и мере обезбеђења у новим околностима. Иако није поменут ни-

¹⁵³> Исто.

један пример неправилног односа према становништву, речено је да се у свакодневним разговорима с њима могло, и у будуће мора, више чинити на међусобном зближавању.¹⁵⁴⁾

У ПОТЕРИ ЗА ОДМЕТНИЦИМА

Тмурне, студене ноћи, између 3. и 4. децембра 1944, обављена је примопредаја гарнизона у Приштини. Све страже и обезбеђења у граду преузеле су јединице 26. српске бригаде, а 25. бригада је 4. децембра, у 6 часова, извршила марш ка Дреници. Тамо је, према обавештењу Оперативног штаба за Косово и Метохију, била непријатељска групација јачине од око 700 добро наоружаних одметника - балиста, које је предводио Мехмед Градица. Читаво то подручје било је тада наоружано. Наше јединице нису продирале у Дреницу, па је вођама албанских квислиншких јединица успело да у том крају створе више пункотва за повезивање са одметницима из других крајева Косова и Метохије. Сudeћи по свему, у Дреници је био њихов оперативни центар са магацинима оружја и хране, као и с радио-станицом. Предводници одметника чврсто су били повезани са житељима појединих делова тог планинског подручја, спремајући се за организован отпор Народноослободилачкој војсци.

За обрачун са одметницима одређене су: 3. и 5. косовско-метохијска, 3. и 5. бригада НОВ Албаније и 25. српска бригада. У склопу опште замисли, 25. бригада је добила задатак да у времену од 5. до 10. децембра очисти од одметника терен омеђен селима: Вреголија, Коморан, Штрубулово, Доброшевци, Жељи Вода, Хамидија, Прилужје, па реком Ситницом до Вреголије. Већ 4. децембра, у подне, батаљони Бригаде били су на одређеним местима: 1. батаљон у Прилужју, 2. батаљон у Јањиној Води, 3. батаљон у Добром Дубу и 4. батаљон у Вреголији са истуреним извиђачким деловима на линији Слатина-Белаћевац-Шиптула-Жељи Вода.¹⁵⁵⁾

Избивши на тај простор, сви делови Бригаде одмах су кренули у потрагу за одметницима. Подробно су претресали сва насеља, зграду по зграду, а нарочито су пажљиво »чешља-не« шуме, удолине и друга скровита места на тешко приступачним теренима. Трајало је то четири дана и ноћи, а од

¹⁵⁴⁾ Извештај штаба 25. бригаде бр. 129 од 24. новембра 1944, стр. 5. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 22-3/3.

¹⁵⁵⁾ Извештај штаба 25. бригаде бр. 136 од 12. децембра 1944, стр. 1. и 12. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 24-7/3.

одметника ни трага, јер је Мехмед Градица с њима већ био отишао на Чичавицу. Међу његовим присталицама било је бивших жандара и кољача, али и заведених људи који су, кад би увидели да су преварени, једва чекали прилику да побегну. Та прилика им се указала када их је Градица 7. децембра, под притиском наших снага, повео ка Рашкој и Новом Пазару. Многи су га тада напустили и вратили се својим кућама.

У свим селима, кроз која су јединице 25. бригаде пролазиле и кратко боравиле, одржаване су конференције са народом. Команданти и политички комесари батаљона објашњавали су ситуацију у свету и код нас, говорили о народноослободилачкој борби и њеним циљевима. При том су позивали људе да без икакве бојазни предају оружје, без обзира на који начин су до њега дошли; затим је вршен и претрес, па су понегде откривена мала складишта оружја. У Белећевцу је тако пронађено 30 пушака, више од 7.000 метака и један војни гумени чамац.

У селу Васиљево борци 2. батаљона срели су се са борцима НОВ Албаније. То се и очекивало, па је политички комесар Бригаде Милорад Мишчевић, пред полазак на терен, скренуо пажњу политичком комесару 2. батаљона Николи Антићу, да ће се вероватно срести с албанским партизанима. »Ти си« - казао је при том Мишчевић - »учио француски у гимназији а међу Албанцима неки сигурни знају талијански, па ћете се некако споразумети. Треба извршити почасни поздрав једним водом и позвати команду албанског батаљона на ручак«.

Сусрет је био пријатељски. Албански партизани су оставили добар утисак. Били су боље одевени од наших бораца. Никола Антић их је позвао на ручак. Захвалили су се речима да је штаб наше јединице њихов гост и да су они већ заказали ручак, али у једном другом селу. Био је то, како се сећа Антић, стварно богат ручак у кући једног имућног Албанца. Они су, изгледа, и све јединице хранили по кућама, док је исхрана јединица 25. бригаде била организована преко бригадне интендантуре, батаљонских интенданата и кухиња.

УСИЉЕНИ МАРШ

Пре сванућа, 8. децембра, тачно у 3 сата, Бригада је добила наређење да одмах крене у Косовску Митровицу, и да тамо стигне истога дана, до 18 часова, да би сменила једну бригаду 22. дивизије. Члановима штаба Бригаде ситуација на терену

Косовске Митровице иије била позната, а није било ни време-на за прибављање подробнијих обавештења. Стога је штаб Бригаде одмах упутио извиђачке делове ка Митровици, а штабовима батаљона издао заповест да одмах крену, најкраћим правцем и усиљеним маршем, у Косовску Митровицу.

Батаљони су заповест добили у 4 сата, тако да пре 5 сати никако нису могли да прикупе јединице и припреме их за покрет, а пут до Митровице (око 40 километара) требало је прећи за непуних 13 сати. Па ипак, 3. батаљон је, већ у 17 часова, дакле за непуних 12 сати, био у Косовској Митровици и одмах, без предаха, иако су многи просто падали од умора, наставио покрет ка Трепчи, да би тамо, како је наређено, сменио један батаљон 22. дивизије. Први батаљон је стигао у 18 часова и, био такође, одмах упућен у Звечан, 2. батаљон је стигао негде пре 20 часова, док је 4 батаљон остављен у Вучитрну, ради обезбеђења града. Штаб Бригаде и 2. батаљон сместили су се у Косовској Митровици.¹³⁶

Ради потпунијег сагледавања улоге 25. бригаде, коју је имала на овој територији, потребно је, макар и најкраћим цртама, рећи нешто о непријатељским снагама које су у току рата, војно-политички и путем власти, деловале на становништво и ширу територију овог подручја.

Немачке трупе окупирале су Косовску Митровицу, 13. априла 1941. године, а истог дана познати издајник, немачки агент Џефер Дева, преузима општинску власт у граду. На великом митингу, на којем је било мноштво Албанаца, Џафер Дева их позива »да се освете Србима и Црногорцима и свима онима који нису наше вере, ни нашег политичког опредељења. Ми смо фашисти и ми ћемо створити велику фашистичку Албанију«. Са прозора кафане »Цар Душан«, у центру Косовске Митровице, Џафер Дева поручује »Власт је сада наша, изгоните Србе и Црногорце са Косова. Косово морамо очистити од тих неверника. На њему ћемо живети само ми, Албанци! Не плашите се, чините што најбоље можете да што пре очистимо Косово. Њихова имања, од данас су наша!«¹⁵⁷⁾

После овако »ватрених поклича« није тешко претпоставити како су се одређени елементи свесредно одазвали оваквом позиву. Убиства, пљачке и прогони Срба и Црногораца и другог немуслиманског живља, уз запоседање њиховог имања,

¹⁵⁶⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 90 и 91.

¹⁵⁷⁾ Живорад Михајловић, *Завера у Баковици*, »Дуга«, Београд, 1986.

трајали су, са мање или више интензитета, све до краја 1944. године, када су јединице НОВЈ продрле на Косово и Метохију.

Џафер Дева није био сам. Он је око себе окупљао сараднике - познате ратне злочинце: Бајазита Бољетинца, Јусуфа Деву, Наципа Деву, Каплана Бољетинца, Фаика Бољетинца, Османа Солида и многе друге. Са њима је доследно спроводио план стварања тзв. »велике фашистичке Албаније«. Основао је, сем осталог, Косовски комитет, чији је искључиви задатак био истребљење Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Седиште Комитета је било у Косовској Митровици.

После окупације, Џафер Дева је брзо напредовао-поставио је министар унутрашњих послова Албаније и са Назимом Блацом основао злогласну »Косовску регименту«, у којој се нашао најгори олош из лапског, вучитрнског и дреничког среза.¹⁵⁸⁾

Поред »Косовског комитета«, на том подручју делују и друге организације: »Џемијет«, »Мерхамет«, »Бесак«, и низ других. Све су оне биле изразито проалбанске и сепаратистичке организације, под снажним утицајем и контролом немачке или италијанске обавештајне службе.

Тим обавештајним службама није било тешко да процене тежње »вођа« и »првака« Албанаца, па су им несебично нудили не своју, већ земљу Срба, Црногораца и Македонаца, ради стварања »велике Албаније«, уз услов да буду под њиховом контролом. Иако су постојале одређене (мање или веће) разлике међу овим организацијама, у односу на КПЈ и напредни раднички покрет пре рата и у току НОР-а, оне су показале потпуно јединство у борби против организација КПЈ и СКОЈ-а и свих напредних снага, које већ 1941. године изводе диверзију на жичари рудника Трепча. После те диверзије, један број рудара одлази у партизане. Највећи број њих је ушао у састав познате Рударске чете 4. батаљона 1. пролетерске бригаде. Че-

¹⁵⁸⁾ »Косовска регимента« (пук), коју су формирали Џафер Дева и Назим Блаца, бројала је око хиљаду добро наоружаних жандара. Официрски кадар школовали су Немци. У време продора снага НОВЈ на Косову и Метохију, донета је одлука, под руководством пуковника Шефхета Скупија, да се регимента подели у четири групе и да се створе базе отпора у планинама Ѓиљанског среза, на Шар-планини, у Митровачкој Шаљи и у Дреници. Њихов основни задатак био је прикупљање нових бораца и пружање отпора снагама НОВЈ.

После ослобођења Косова и Метохије, те снаге отпора биле су веома активне, а касније, са почетком контрареволуције, постају главне снаге за напад на Урошевац, Косовску Митровицу и Ѓиљане, а одиграле су значајну улогу и приликом побуне мобилисаних Албанаца код Вучитрна и Косовске Митровице, јануара 1945. године.

том је руководио командир капетан Миле Павичић (касније први командант 1. ваздухопловне базе НОВЈ у Ливну).

На овој територији деловао је и четнички 1. косовски јуришни корпус Жике Марковића, који је тесно сарађивао с балистима. До споразума о сарадњи четника и балиста дошло је већ 1941. године, на захтев Немаца, којима је нарочито било стало до коришћења рудног блага Трепче (олово је било од стратешког значаја за немачку војну индустрију и за даље вођење рата).

Разбијањем четничких формација доста брзо је спласнуо њихов утицај, док је утицај проалбанских сепаратиста био много дубљи. Они су за време окупације, користећи се повољним условима, успели да усаде антисрпско и антицрногорско расположење код знатног дела становништва. То расположење свакако није могло бити искорењено војничким поразом квислиншких проалбанских формација.

У таквим условима, на терен Митровачке Шаље стигла је 25. српска бригада. Већ првог дана боравка у Косовској Митровици још док су батаљони размештали, чистили и уређивали просторије, четнички настројени елементи покушали су да убацие отров у храну за борце, што је благовремено спречено.

Овакво непријатељско деловање налагало је својеврсну опрезност и потребу да Бригада, делом својих снага, одмах почне да дејствује против остатака балиста и четника, обезбеђујући рудник Трепчу и топионицу у Звечану. Бригада је имала и задатак да помаже позадинским властима у раду на учвршћивању народноослободилачких одбора, којима је, између осталог, ваљало пружити помоћ и у сузбијању тифуса, који се појавио у граду и околини, претећи да поприми разmere епидемије.

Бригада је имала још један, изузетно одговоран задатак - мобилизацију албанског становништва за попуну јединица НОВЈ. Али извршењу тог задатка није се одмах приступило. Оперативни штаб за Косово и Метохију стајао је на становишту да »прво треба - како пише у извештају штаба 46. дивизије од 25. новембра 1944. штабу 13. корпуса - извршити добровољну мобилизацију преко својих команди места, народноослободилачких одбора, па тек онда приступити разоружавању оних који неће да иду у војску и који се не буду одазвали мобилизацији. Како се ми налазимо на територији Косова а која се налази под Главним штабом за Косово и Метохију¹³⁹⁾

¹³⁹⁾ Оперативни штаб за Косово и Метохију.

који је повезаи директно са Врховним штабом, морали смо целокупни рад, како у погледу операција, тако и у погледу мобилизације, повезати са њиховим радом и њиховим ставом по тим питањима. Отуда произилази то зашто ми данас нисмо извршили мобилизацију и разоружавање, како сте нам ви то наредили, у оним крајевима где се ми налазимо».¹⁶⁰⁾

Извиђачи 25. бригаде су свакодневно и упорно трагали за остацима четника и балиста. Тако су извиђачи 2. батаљона ухватили и разоружали четири четника у Горњем Стрмцу, а извиђачи 1. батаљона три четника у Дољану и једног у Липовици.¹⁶¹⁾ Пронашли су и пет пушака, које су, очевидно, бацили људи који су сами раскрстили с четништвом и вратили се својим кућама, без оружја. Тиме су, у ствари, ликвидирани последњи остаци четника на територији која је била под контролом 25. бригаде.

Балистима се теже улазило у траг јер су имали разгранату мрежу поузданих јатака. Неки од тих јатака су, по директиви балистичких вођа, приступили народноослободилачком покрету, вешто кријући своје право лице. Појединцима су извиђачи ипак улазили у траг. Тако су, 30. децембра 1944. открили да у Понтинској општини ради извесни Мехмет Мустафа, који је раније сарађивао с балистима и окупатором, а његов брат, припадник партизанске страже исте општине, одржава везу с одметницима. О томе је одмах обавештена Команда места.

Поједини балисти су били толико дрски да су се почели увлачити и у Косовску Митровицу. Стога су 18. децембра предузете посебне мере обезбеђења: затворени су сви правци који воде у град и подвргнути контроли сви људи који улазе у град и излазе из њега.

Настављено је и прикупљање оружја, које је окупатор нештедимице делио Албанцима да би га употребили против народноослободилачког покрета. Тако је само 22. децембра, претресом села око Косовске Митровице, пронађено 15 пушака, један пушкомитраљез и 10.000 пушчаних метака,¹⁶²⁾ а у селу Кошутову, мештани су, 31. децембра, сами предали 32 пушке, један пушкомитраљез један пиштољ и једну бомбу, пошто им је на зборру предочен списак оних који имају оружје и објашњено ко има право да носи оружје. У наредна три дана мештани Кошутова су предали још 10 пушака, пушко-

¹⁶⁰⁾ Архив ВИИ, к. 1340, рег. бр. 13/3.

¹⁶¹⁾ Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 113.

¹⁶²⁾ Извештај штаба 25. бригаде бр. 44 од 23. децембра 1944, стр. 2. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 25-1/2.

митраљез и немачки аутомат. Оружје су предавали и они којих није било на списку.¹⁶³

Припадници 25. бригаде поклањали су изузетну пажњу јачању међусобног поверења, које је било осетно пољуљано мржњом затрованих људи, међу Албанцима и међу Србима. И балистичке вође и Немци су учинили да се јаз између Срба и Албанаца продуби до неслуђених размера. Стога је веома споро и тешко ишло враћање поверења. Припадницима Бригаде је ипак успевало да појединце извуку из понора у који су их суновратиле шовинистичке страсти. То су постизали, поред осталог, стрпљењем у односима према народу, и што су стално објашњавали, и на примерима из свакодневне праксе доказивали, не само правилност него и незаменљивост политике братства и јединства. Старешине су на јавним зборовима и конференцијама објашњавале албанским масама линију и циљеве НО борбе, разобличавајући издајнике који су наговорили албански народ на непослушност, а Србе и Црногорце уверавали да треба да буду широкогрудни и спремни да опросте свима који су били у заблуди.

Још су плодотворнији били свакодневни сусрети и појединачни разговори, бораца са мештанима, који су били толико застрашени причама балистичких вођа о партизанима као убицама и пљачкашима, да би, када наиђу јединице 25. бригаде, сви редом напуштали своје домове и бежали у шуму.

Упорним и стрпљивим деловањем припадника Бригаде, пре свега извиђача (који су свакодневно прелазили десетине километара залазећи у најзабаченија планинска села и домове горштака, и помагали им у обављању кућних и других послова), из дана у дан се повећавао број Албанаца који су почели ускраћивати уточиште одметницима и све љубазније примати борце. Такви Албанци су нудили храну и своје домове за преноћиште и чинили јединицама и друге услуге, најчешће као путовође. Циљеви народноослободилачког покрета и генерална линија КПЈ наилазили су на нешто плодније тло, на извесну подршку и одобравање, а један од најзначајнијих резултата био је, макар и једва видљиво - смањивање јаза између Срба и Албанаца, који се све више суочавају са непобитном чињеницом да на овом тлу морају заједнички живети, да су упућени једни на друге и да могу опстати само неговањем лепих комшијских односа, и међусобног разумевања и поверења.

¹⁶³ Извештај штаба 25. бригаде бр. 16 од 8. јануара 1945, стр. 2. Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 1-1/2.

Са јединицама које нису биле на извршавању борбених и других задатака настављена је војно-стручна обука, према програму штаба Бригаде, чије је остваривање почело још за време боравка Бригаде у Приштини. Двадесет шестог децембра 1944, разматрани су резултати наставе са штабовима батаљона. Установљено је да да је прећено три четвртине планираног градива и да су борци схватили све што им је показано. Уз то је, крајем децембра, организован десетодневни течај за везисте.

Бригадни течај похаћало је и завршило 48 бораца, који су приликом избора испољили склоности за ту службу, и оних који су у бившој југословенској војсци били телефонисти, а њих је било мало, свега двојица.¹⁶⁴

Готово у исто време, седам одабраних омладинаца је упућено на школовање прве класе официра у Војну академију у Београду. Нешто раније, 15. децембра, упућено је 20. бораца на телеграфско-телефонски, седам на радио-технички курс при Врховном штабу НОВЈ, као и 10 бораца за попуну Пратеће чете, штаба 46. дивизије.¹⁶⁵

ОПЕРАЦИЈСКИ ДНЕВНИК ШТАБА 25. БРИГАДЕ

¹⁶⁴> Извештај штаба 25. бригаде бр. 16 од 8. јануара 1945, стр. 1 Архив ВИИ, к. 1342, бр. рег. 1-1/2.

¹⁶⁵> Операцијски дневник штаба 25. бригаде, стр. 97.

*Бора Павловић и Миаован Китановић, командири чета у Пиротском одреду, Лазар Китановић, заменик команданта и Бора Анђелиновић заменик комесара Од-
реда, на Видличу код Пирота, јула 1944.*

Улазак дела Другог батаљона Бригаде у Пирот, 10. септембра 1944. На челу колоне Радослав Јанковић, заменик команданта бригаде, Милован Китановић, командант 2. батаљона и Властимир Потих, заменик политичког комесара батаљона

Улазак 1. чете 2. батаљона у Пирот, 11. септембра 1944. На челу колоне Бора Павловић, заменик команданта 2. батаљона и Арагољуб Станковић Гагула, политички комесар чете

Радојка Круичић, члан политодела 46. дивизије, мајор Милорад Мишчевић, политички комесар 25. бригаде, Саво Кесар, командант и Димитрије Петровић, заменик политичког комесара бригаде, септембра 1944. у Лужници

Учесници Окружног саветовања СКОЈ-а, међх њима и делегаги из 25. бригаде, у Црној Трави, 10.' 9. 1944.

Део спаљене Црне Траве, септембра 1944.

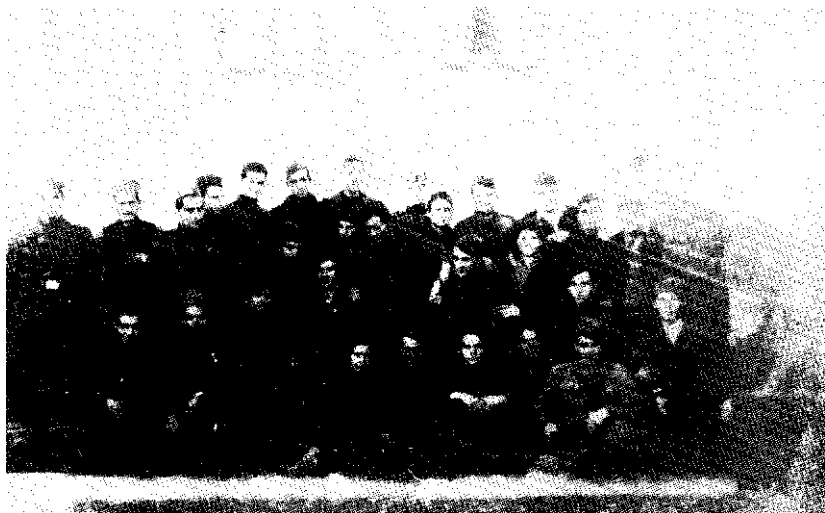
Курири штаба бригаде и болничари са начелником санитета бригаде Милованом Антипом, у предању на маршу за село Катун, октобра 1944.

Вујица Васић Вуле, политинки комесар 1. батаљона, погинуо октобра 1944.

Александар Златковић Јаре, политички комесар чете, погинуо октобра 1944.

Унесници партијско-политичког курса при Штабу 46. дивизије, октобра 1944. године, у Врању

Са прославе годишњице октобарске револуције бораца 25. бригаде и јединица бугарске армије, у Катуну (код Врања) 7. новембра 1944.

Немци у повлачењу остављају пустош. Железничка пруга код Вучитрна

Подофицирски курс везиста 46. дивизије на којем је било и припадника 25. бригаде, новембра 1944. у Приштини

Фудбалски тимови 46. дивизије и репрезентације бугарских јединица, после утакмице која је одиграна у Приштини, крајем новембра 1944. и завршила се резултатом 7:1 за екипу 46. дивизије коју су сачињавали углавном фудбалери 25. бригаде

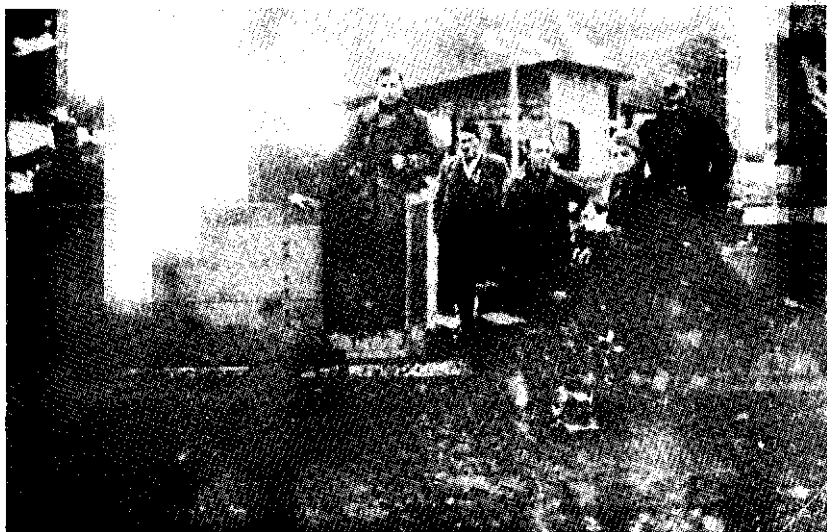
Такмичење бораца 3. батаљона у расклапању и склапању оружја, у Трепчи, децембра 1944.

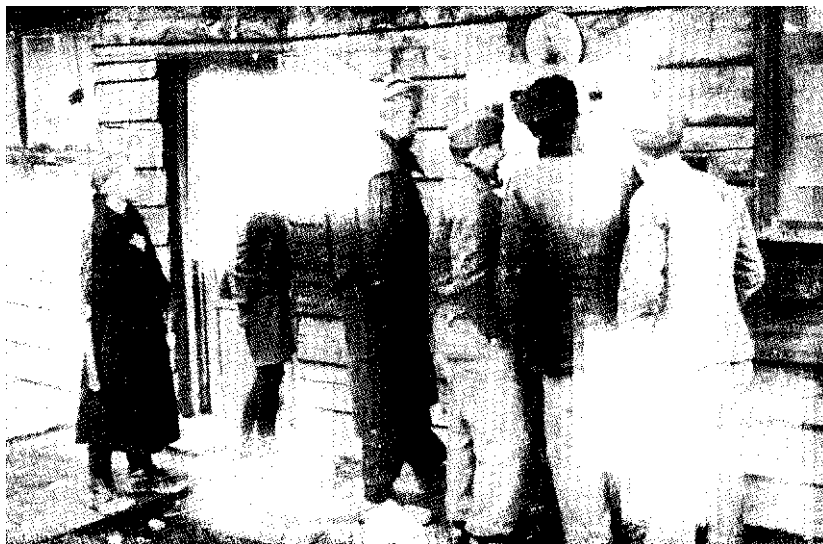
Учесници Скојевског саветовања које су организовали Обласни комитет СКОЈ-а за Косово и Метохију и руководства СКОЈ-а јединица, у Приштини, децембра 1944. Међу учесницима саветовања су и делегати бригаде

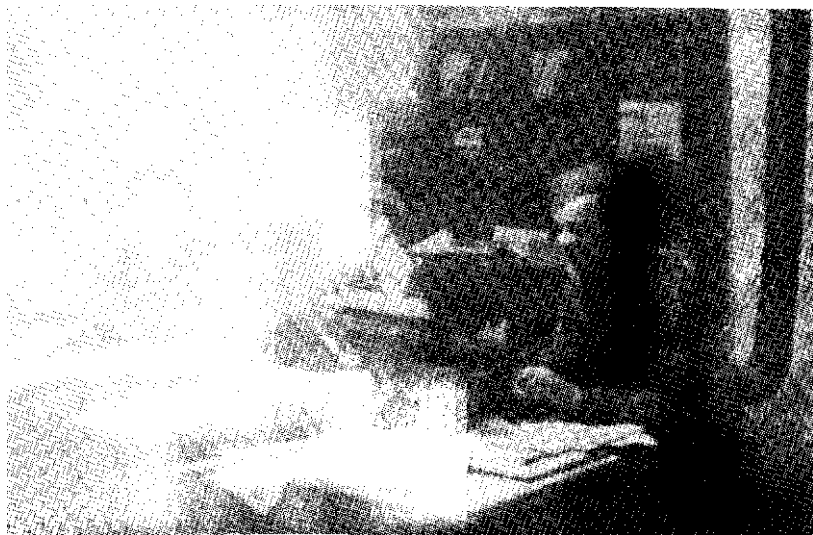
Божидар Искреновић, командант 4. батаљона, Лушан Јончић, скојевски руководицац бригаде и Миодраг Здравковић, командант 2. батаљона, у Косовској Митровици, децембра 1944.

Чланови културних екипа и пропагандних одсека 46. дивизије и 25. бригаде, после приредбе за борце 3. батаљона, у Старом Тргу, јануара 1945.

Борци 25. бригаде у Косовској Митровици, јануара 1945. разгледају фото и зидне новине.

Сима Чемерикић, Богдан Станојевић и Вујица Живковић обављају завршне послове за штампање Бригадног листа, у Косовској Митровици, јануара 1945.

Србислав Танчић, заменик политичког комесара 2. батаљона, погинуо јануара 1945.

Два најмлађа припадника пионирског вода са групом бораца испред штаба бригаде, у Косовској Митровици, јануара 1945.

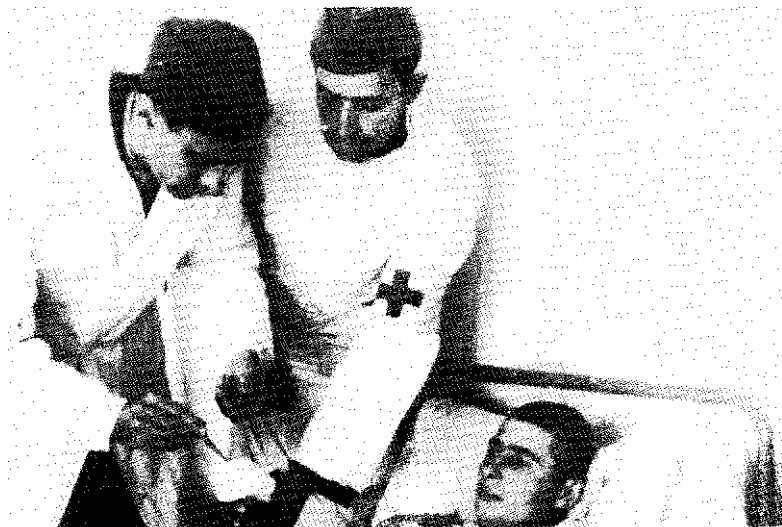
Оркестар 46. дивизије на приредби за борце 25. бригаде, у Косовској Митровици, фебруара 1945.

Александар Ћирић, политинки комесар 1. чете 2. батаљона, погинуо јануара 1945.

Драгица Ристић (Живковић), политички комесар 1. чете 3. батаљона, у Старом Тргу, јануара 1945.

Детаљ из амбуланте 25. бригаде, у Косовској Митровици, јануара 1945.

*Антица Ворћевић (Марковић) изнад
Старог Трга, јануара 1945.*

Момчило Милутиновић

Прва чета 4. баталјона на челу са командиром Петром Маринковићем Пешом

*Предраг Бошковић Павле, један од пр-
вобораца*

*Пионир из села Брод код Лрагаша ре-
довно је био водич извиђача 25. бри-
гаде. Фотографију је поклатио оба-
вештајном официру бригаде*

*Провера знања учесника полигичког течаја 25. бригаде, V Тренчи, феоруара
1945.*

Учесници политичког течаја 25. бригаде, у Трпчи, фебруара 1945.

Учесници политичког течаја делегата водова бригаде, у Трпчи, фебруара 1945.

Детаљ са војничке наставе бораца 25. бригаде, на положају, фебруара 1945.

Командант бригаде Драгојло Стојник разговара са мештанима Вучитрна, марта 1945.

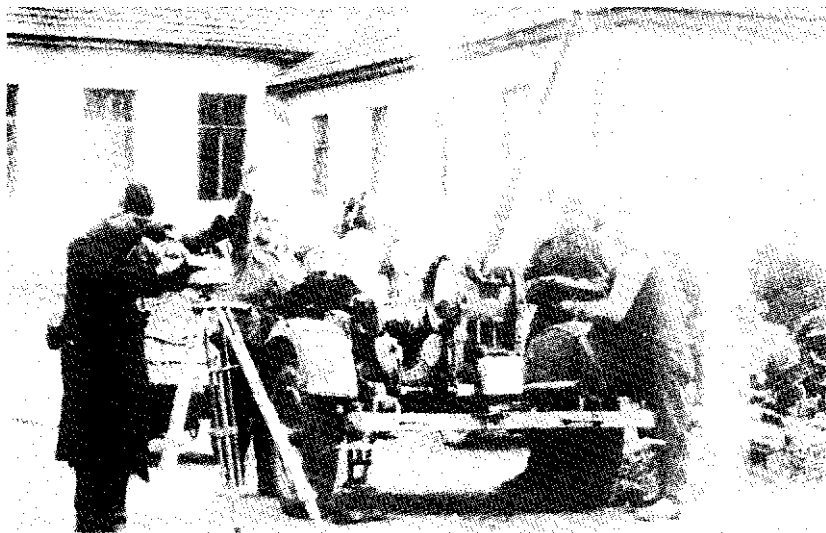
Испраћај посмртних остатака Миладина Поповића секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију из Приштине за Пећ, 14. марта 1945. У поворци су у припадници 25. бригаде

Омадина Ораховца с понудали за припаднике 25. бригаде, марта 1945.

Дефиле јединица 25. бригаде, у Ораховцу, на прослави 27. марта

Батерија противавионских топова 25. бригаде, на обуци у Ораховцу, априла 1945.

Борци 1. батаљона испред камиона којим је из Скадра стигла храна, 23. априла 1945. на обали Арима

Каменко Борђевић над картом терена Призрен - Скадар док батаљон на путу за Скадар, чета скелу за прелазак преко Дрима, 23. априла 1945.

Пинишири Ораховца иду на прос / \ коју је Првог маја 1945. органилЈвао Штаб 25. бригаде

Јединице бригаде одлазе на прославу 1. маја у Ораховцу

Леца из Ораховца прчмају храну са војничког казана, 1. маја 1945.

Са прославе Првог маја 1945. у Ораховцу

Културна екипа 25. бригаде после извођења комада Бидо у Ораховцу

*Милорад Мишчевић, политички комесар, Драгољуб Стојнић, командант и Виден
Андрејевић, начелник штаба 25. бригаде у Ораховцу, маја 1945.*

Божидар Искровић, командант и Тодор Најдановић заменик политичког комесара 4. батаљона у Ареници

Борци 4. батаљона бригаде помажу мештанима Велике Аоче \ икипавању винограда, априла 1945.

Такмичење бораца иршаОе \ иглетипм. маја /••<-> \ у (Ј).^,ч.цу

Фудба,аски клуб 4. батаљона

Фудбалски клуб 25. бригаде, у Призрену, маја 1945.

Лоза Ворћевић (у средини) и Милованка Манић (клучи) са командирима и заменицима командира чета 1. батаљона, у Призрену, маја 1945.

*Вура Пауновић, Милованка Манић и Марица Ворћевић, у Призрену, маја 1945.
године*

Група бораца и старешина 1. чете 1. батаљона, у Призрену, маја 1945.

Руководиоци 25. бригаде на испраћају команданта дивизије, потпуковника Томе Поповића, приликом његовог одласка на нову дужност, маја 1945. године, у Призрену

Чланови штаба бригаде са групом припадника приштапских јединица у Призрену, маја 1945.

Делегати 46. дивизије на оснивачком конгресу КП Сроје: Миша Синишић, политички комесар дивизије, Лоза Борћевић, заменик комесара чете у 1. батал>ону 25. бригаде, Тодор Најдановић, заменик политичког комесара Четвртог батаљона 25. бригаде, Влада Вујовић, политички комесар 26. бригаде